

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА І МОНГОЛИ: ВІЙСЬКОВО-
ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТИ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентка 6 курсу, 611 групи

Пундор Наталія Іванівна

Керівник:

Кандидат історичних наук,

доц. Балух Олексій Васильович

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.*

Чернівці – 2023

Анотація

Магістерська робота на тему «Галицько-Волинська держава і монголи: військово-політичні аспекти» присвячена вивченню важливого періоду історії Галицько-Волинської держави та її взаємодії з монголо-татарськими завойовниками. Робота складається з трьох розділів, кожен з яких детально розкриває різні аспекти військово-політичної динаміки цього періоду.

У розділі I «Передумови і причини монголо-татарського нашествия» досліджуються історико-політичні та соціальні передумови монгольських походів, а також конкретні причини монголо-татарського нашествия на землі Київської Русі.

У розділі II «Формування антимонгольської коаліції князівств» аналізується битва на Калці, включаючи підготовку, перебіг та наслідки цього конфлікту, а також події, пов'язані із захопленням Києва.

У розділі III «Монголо-татарські походи Куремси і Бурундая: історико-політичні наслідки» розглядаються підготовка та реалізація походів монголо-татар на Галицько-Волинські землі, наслідки цих походів для держави, а також історичні наслідки військово-політичної взаємодії між Галицько-Волинською державою та монголо-татарськими завойовниками.

Робота є важливим студіюванням до вивчення військово-політичних аспектів взаємодії Галицько-Волинської держави із монголо-татарами, аналізуючи ключові історичні події та їхні наслідки на розвиток регіону.

***Ключові слова:* Галицько-Волинська держава, монголо-татари, битва на Калці, Данило-Галицький, Київська Русь.**

Анотація

The master's thesis on the topic «The Galicia-Volyn state and the Mongols: military and political aspects» is devoted to the study of an important period in the history of the Galicia-Volyn state and its interaction with the Mongol-Tatar conquerors. The work consists of three sections, each of which reveals in detail different aspects of the military-political dynamics of this period.

Chapter I «Prerequisites and causes of the Mongol-Tatar invasion» examines the historical, political and social prerequisites of the Mongol campaigns, as well as the specific reasons for the Mongol-Tatar invasion on the lands of Kyivan Rus.

Chapter II «Formation of the Anti-Mongol Coalition of Principalities» analyzes the Battle of Kalka, including the preparation, course and consequences of this conflict, as well as events related to the capture of Kyiv.

Chapter III «The Mongol-Tatar Campaigns of Kuremsa and Burundi: Historical and Political Consequences» examines the preparation and implementation of the Mongol-Tatar campaigns on the Galicia-Volyn lands, the consequences of these campaigns for the state, as well as the historical consequences of the military-political interaction between the Galicia-Volyn state and Mongol-Tatar conquerors.

The work is an important study of the military-political aspects of the interaction of the Galicia-Volyn state with the Mongol-Tatars, analyzing key historical events and their consequences for the development of the region.

Ключові слова: Galicia-Volyn State, Mongol-Tatars, the Battle of Kalka, Danylo-Halytskyi, Kyivan Rus.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Прізвище І.П.
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО НАШЕСТЯ.....	11
1.1.Історико-політичні та соціальні передумови монгольських походів	11
1.2.Причини монголо-татарського нашестя на землі Київської Русі	25
РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ АНТИМОНГОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ КНЯЗІВСТВ	34
2.1.Битва на Калці: підготовка, перебіг та наслідки.....	34
2.2. Захоплення Києва.....	40
РОЗДІЛ III. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКІ ПОХОДИ КУРЕМСИ І БУРУНДАЯ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ.....	57
3.1.Підготовка та реалізація походів монголо-татар на Галицько-Волинські землі	57
3.2.Наслідки походів Куремси та Бурундая для Галицько-Волинської держави	66
3.3.Історичні наслідки військово-політичної взаємодії Галицько-Волинської держави та монголо-татар	72
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	82
ДОДАТКИ.....	91

ВСТУП

Актуальність. Важливим періодом в історії становлення та розвитку української держави став період існування Галицько-Волинського князівства, як держави- правонаступниці Київської Русі. Як серед істориків, так і серед правників популярними є поняття Галицько-Волинське князівство, Галицько-Волинська держава і навіть Королівство Руське. При цьому, ці поняття вживаються, як паралельно, так і одночасно, так само, ніхто не вдається до встановлення достовірності таких назв, в тому числі й постійного співвідношення етнічних земель Галичини і Волині. Князівства, які до 1199 р. розвивалися окремо, навіть будучи об'єднаними не становили цілісного державного утворення, особливо після смерті їхнього правителя Романа Мстиславовича у 1205 р. Окрім того, для Галицького князівства, було властивим збереження міцної боярської опозиції до монарха, яка мала значний вплив на внутрішню і навіть зовнішню політику. Власне період становлення держави припав на буремні часи монгольської навали на землі Київської Русі та їх подальше просування в Європу.

Історія вторгнення монгольських полчищ до Східної та Центральної Європи, а також формування нової політичної системи в східній частині європейського континенту завжди привертала увагу дослідників і вже має великий обсяг історіографії. Однак накопичення нової інформації, розвиток нових підходів та виявлення оригінальних напрямків аналізу джерел породжують нові питання для науковців, заохочуючи їх до подальших досліджень історії великої держави монгольських ханів. Особливу увагу приділяють вивченню механізмів взаємодії між новоутвореними монгольськими державами у прикаспійських та причорноморських степах та країнами та народами Центрально-Східної Європи. Дослідження стосунків між Галицько-Волинським князівством, яке у середині XIII століття стало королівством Русі,

та монголами, розпочавши від першого контакту у 1223 році та вивчаючи їх до кінця XIV століття, проводиться на тлі широкого політичного контексту Центрально-Східної Європи. Від самого початку, після візиту до Орди у 1245 році, князь Данило Романович прийшов до висновку, що монголи не прагнуть дозволити відродження Русі, навіть як васальної держави. Галицько-волинська еліта спрямовала всі свої зусилля на звільнення від ординського владарювання. Прийняття Данилом Романовичем королівської корони від римського папи та намагання отримати титул короля Русі призвели до тривалої війни 1254–1260 років, яка завершилася поразкою. Князь Лев Данилович встановив співпрацю з могутнім улусбеком Ногаєм на причорноморському узбережжі та, користуючись підтримкою ординських військ, успішно вели походи в сусідні території, утримуючи своїх васалів та розширюючи кордони королівства. Однак це призвело до участі в ординських конфліктах, і двічі він опинявся на межі повного провалу. Його наступник, Юрій Львович, зовсім відмовився від ординського підданства, будучи коронованим королем Русі. Пізніше представники династії Романовичів були вимушені балансувати між впливом Золотої Орди та агресивними сусідами. Болеслав-Юрій Тройденевич навіть відмовився від претензійного титулу, вперше називаючи себе володарем Малої Русі. За допомогою ординських військ Болеславу-Юрію Тройденевичу та Любарту-Дмитру Гедиміновичу вдалося протистояти польсько-угорському альянсу. Після поразки Мамай Золота Орда втратила свій вплив на правобережні землі, і ординський фактор перестав визначати політичну ситуацію в Центрально-Східній Європі. Це, разом з іншими чинниками, сприяло перемозі Польщі в протистоянні з Угорщиною та, в кінці кінців, анексії галицької частини королівства Русі. На цих теренах утворилися Руське і Подільське воєводства. Власне все вищесказане актуалізує проблематику

дослідження історико-політичних аспектів розвитку українських земель, особливо в контексті збереження та примноження історичної пам'яті.

Джерельну базу нашого дослідження в першу чергу становлять літописи та літописні зводи пам'яток історії та культури Київської Русі та Галицько-Волинського князівства. Серед основних, використаних нами є – «Галицько-Волинський літопис» [1] та «Літопис Руський за Іпатіївським списком» [7], «Повість про битву на Калці» [9] які слугують потужною інформативною базою, що розкриває особливості історико-політичного розвитку, соціальну структуру, а головне розвиток суспільно-політичних подій в Київській Русі та Галицько-Волинському князівстві. Також важливий корпус джерел становлять праці іноземних мандрівників, торговців, що подорожували теренами Русі та залишили по собі вагомі свідчення про події що відбувалися. Серед них варто відзначити – записки Ібн ал-Асира [4], «Збірник літописів» Рашид-ад-діна [5], Подорожні записки Плано Карпіні [6]. Окремо варто відзначити Хрестоматійні збірники документів [12] та Коментарі до історичних джерел, в першу чергу до Галицько-Волинського літописа [2]. Комплексне застосування представленого корпусу джерел дозволяє розкрити особливості військово-політичних аспектів взаємодії Галицько-Волинського князівства та монголів, в середині XIII століття.

Наукова розробленість теми відзначається наявністю історичних, історико-політичних досліджень з проблематики історико-політичного розвитку Галицько-Волинської держави загалом. Питання щодо особливостей та сутності військово-політичної взаємодії, її функціональної ролі в механізмі регулювання міждержавних відносин. Використану нами літературу можна умовно розділити на декілька груп:

До першої групи відносимо загальнотеоретичні дослідження становлення та розвитку Галицько-Волинської держави та аспекти її політичного розвитку – С. Бабишин [17], І. Бойко [22], Л. Войтович [28], О. Головка [31], Л. Горан [34], Ю. Гудима [39], Н. Дейвіс [41], В. Заруба [45], В. Іванов [49], Л. Ілин [51], Ю. Мицик [67], Н. Полонська-Василенко [73], П. Толочко [79], М. Котляр [80].

До другої групи належать праці дослідників, що розкривають політичні, військові та економічні аспекти причин монголо-татарського нашествия на землі Київської-Русі – Р. Бабенко [14-16], Н. Веселовський [26], Л. Войтович [29], О. Головка [32; 33], М. Горелик [35-37], М. Ждан [43], І. Ізмайлов [48], А. Кирпичников [58], М. Котляр [60-61].

Третю групу становлять наукові студіювання, що розкривають особливості реалізації та історико-політичні наслідки монголо-татарських походів на землі Галицько-Волинської держави – М. Котляр [80], Б. Ступарик [76], М. Сагайдак [75], Я. Пилипчук [70-71], О. Головка [30], Т. Ігнатів [50].

Загалом можемо відзначити, що на сьогодні відсутнє комплексне дослідження з даної проблематики, в основному питання розвитку військово-політичних аспектів взаємодії Галицько-Волинської держави та монголів розглядаються фрагментарно в різних дослідженнях. Комплексного дослідження на сьогодні немає, що в свою чергу додатково актуалізує проблематику нашого дослідження.

Об'єктом дослідження є історико-політичний розвиток Галицько-Волинської держави в добу Середньовіччя.

Предметом дослідження є військово-політичний аспект взаємодії Галицько-Волинської держави та монголів.

Мета дослідження полягає у вивченні особливостей військово-політичної взаємодії Галицько-Волинського князівства та монголів.

Відповідно до теми та мети нашого дослідження, перед нами стоять наступні **завдання**:

- дослідити історико-політичні та соціальні передумови монгольських походів;
- визначити причини монголо-татарського нашествия на землі Київської Русі;
- простежити особливості формування антимонгольської коаліції князівств;
- розглянути ключові аспекти підготовки та реалізації походів монголо-татар на Галицько-Волинські землі;
- виділити наслідки походів Куремси та Бурундая для Галицько-Волинської держави;
- проаналізувати історичні наслідки військово-політичної взаємодії Галицько-Волинської держави та монголо-татар.

Методи дослідження – при дослідженні військово-політичних аспектів взаємодії Галицько-Волинської держави нами застосовувалися принципи і методи загальнонаукового, правового та історичного аналізу. Принцип об'єктивності дозволив критично осмислити інтерпретації окремих аспектів формування та розвитку Галицько-Волинської держави. Порівняльно-історичний метод використано у співставленні особливостей соціально-політичних, економічних та військово-політичних аспектів взаємодії та протистояння Галицько-Волинської держави та монголів. Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрямки дослідження, а метод періодизації – простежити розвиток подій у

хронологічному порядку. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити конкретні результати відповідно до плану дипломного дослідження.

Структура курсової роботи. Дослідження складається із вступу, трьох розділів (семи підпунктів), висновків, списку використаних джерел та літератури (93 позиції) та додатків (7 позиції). Загальний обсяг роботи становить – 95 сторінок, з них основного тексту – 80 сторінок.

РОЗДІЛ І. ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ МОНГОЛО-ТАТАРСЬКОГО НАШЕСТЯ

1.1. Історико-політичні та соціальні передумови монгольських походів

У свідомості пересічної особи часто сприймається так зване «монголо-татарське іго» як темна пляма в історії країни. Проте історія наших земель не була безперервною, і панування «монголо-татар» не виникло миттєво. Встановлення цього панування було супроводжене численними конфліктами: політичними, економічними, соціальними та іншими. Політичні суб'єкти, що володіли Україною, змінювалися – Монгольську імперію замінила Золота Орда, а потім ряд менших Орд (Мамаєва, Перекопська, Білгородська).

Реконструкція політичного аспекту епохи «Золотоординської» історії України виявляється досить цікавою на рубежі XII-XIII століть, коли в монгольських степах формується нова держава кочовиків. Тимучин, один із монгольських вождів, став її засновником. У 1206 році він остаточно закріпив свою верховну владу і став ханом, отримавши титульне ім'я Чингізхан на курултай. З самого початку свого правління Чингізхан визначив свій зовнішньополітичний курс на завоювання [77, с. 203].

Експансіоністська політика мала чітку логіку і напрямок. Слабка економічна основа кочового суспільства робила його залежним від осілих народів, але сама держава кочовиків не могла існувати без потужної стабільної економіки. Завоювання здійснювалися численним військом, рекрутованим з кочових народів. Таким чином, Чингізхан і його нащадки призначили завоювання кочового світу Євразії та сусідніх осілих народів, і головний напрямок завоювань пролягав по Великому Шовковому шляху.

Золоту Орду за своїми територіальними надбаннями можна вважати однією з найбільших середньовічних держав, володіння якої були поширені як в Азії, так і в Європі. Військово-політична сила Золотої Орди була серйозним

геополітичним фактором для ближніх і далеких сусідів і тривалий час відіграла ключову роль у міжнародному житті. Система, закладена Чингізханом та його наступниками, визначала правову основу, військову організацію та адміністративно-державний устрій не лише Золотої Орди, а й етносів, що входили до її складу. До складу Золотої Орди входили народи і території, які разюче відрізнялися один від одного за досягнутим рівнем соціального, економічного і культурного розвитку, економіки і побуту. Тут паралельно міг співіснувати світ скотарів-кочівників і осілих землеробів, жителів лісової зони і степових районів і традиційних середньоазіатських оазисів, жителів і населення старих і нових стаціонарних центрів (міст і сіл).

Військова справа тюрко-монгольських кочових народів мала вагомий вплив на підвладні народи, в тому числі Східної Європи. Загалом вплив військової культури степових кочівників – аварів, хозарів, печенігів, половців у доординський період був досить відчутним. Вже в епоху панування в степах булгар, мадярів і печенігів східні слов'яни познайомилися з такою дієвою бойовою зброєю, як шабля. З приходом монголів посилювався вплив кочівників на слов'ян у військовій сфері, що позначилося на військовій термінології, великій кількості тюркізмів: «булава» – ударна зброя, «япанча» – вид військового одягу, «буздихан» – шестопер, «сайдак» (саадак) – набір для стрільби з лука, лук із сагайдаком, «ертаул» – ар'єргард, «юшман» – обладунок, і таких прикладів значна кількість. Чингізиди, підкоривши руська князівства, розділили, за деякими джерелами, їх територію на 43 темництва (або тумени), тобто створили систему військово-адміністративних округів, здатних не стільки виставити 10-тисячні військові загони, скільки мати економічну спроможність для викачування ресурсів (податків) або так званих «ординських виходів». Війська колишньої Київської Русі неодноразово мобілізувалися ханами Улусу Джучи і брали безпосередню участь у військових походах Золотої Орди в

Причорномор'ї, на Північному Кавказі і навіть служили в монгольській армії імперії Юань в Китаї.

Спробуємо більш детально проаналізувати військо Золотої Орди, його організаційно-тактичні особливості та систему озброєння. Розпочнемо з дослідження організаційних аспектів функціонування війська Золотої Орди.

Організація військово-адміністративної системи Золотої Орди була визначена поділом на праве і ліве крила, а також центр, що представляло собою універсальний принцип військової структури для всіх кочовиків Євразії. Цей поділ передбачав застосування ключового тактичного прийому: праве крило (барун гар) і ліве крило (зун гар) виконували основну роль у бою, здійснюючи флангове охоплення ворога для оточення. Центр (ордо), де розташовувалася ставка керівника та знаходився резерв, виконував вирішальний виступ. Коли крила замикались в кільце, починався круговий обстріл оточених, а спільний виступ центру разом з резервами завершував операцію [88, с. 128].

А. К. Кушкumbaев переконливо аргументував твердження, що тактика, що базується на використанні двох вишикуваних півколом флангів, спочатку була застосована в облавному полюванні на звіра. «Мисливське військо» кочовиків розділялося на тактичні одиниці - праве і ліве крила та центр, де знаходився керівник групи. Перед полюванням відправлялася розвідка, яка збирала інформацію про місце перебування та кількість звірів. Після отримання цих даних мисливці розподілялися по крилам і центру, де всі підрозділи були чітко координовані, що дозволяло охоплювати великі території. Кінцевим етапом операції було змикання крил у кільце; в утвореному колі в'їжджав керівник групи з розташованими у центрі мисливцями, які починали стріляти в тварин [26, с. 23-24].

Однак, якщо для кочових груп часів до Монгольської епохи розділ на праве і ліве крило передусім відображав їхню родову та племінну структуру, з її

дуальною організацією, то після введення Чингізової «Яси» цей поділ став базуватися на територіальній основі. Іншими словами, представники певної родової групи розподілялися між різними крилами, що призводило до приборкання родового та племінного сепаратизму.

Мистецтво вдосконалених комбінацій трьох тактичних одиниць, зокрема, стратегічного послаблення центру та посилення крил для приведення ворога між ними, використання флангових резервів як запобіжника прориву кільця, використання розвідувального авангарду, який координується з крилами, досягло високої досконалості в армії Чингіз-хана [84, с. 49].

У Золотій Орді кожен улус був призначений для конкретного крила, і крила функціонували як адміністративно-територіальні одиниці та військово-тактичні підрозділи одночасно. Поняття «улус» за Г. О. Федоровим-Давидовим позначало певну групу кочовиків, наданих у володіння якимось з дигнітаріїв, і це стосувалося не тільки населення, а й самого дигнітарія. В залежності від кількості воїнів, які забезпечували улусне населення, улуси отримували назви десятків, сотень і тисяч [82, с. 43].

Однак здійснення загальної мобілізації через цю систему залишалося надзвичайно складним завданням, навіть у період Золотої Орди, коли інструменти централізації ще не втратили своєї колишньої ефективності. Великі простори та розсіяність населення, властиві кочовому способу життя, становили серйозні перешкоди для масової мобілізації. Кочування зазвичай відбувалося малими групами, які були самодостатні в господарському відношенні, тому могли швидко об'єднатися або роз'єднатися.

В контексті таких умов вдосконалення владної вертикалі часто не встигало враховувати різноманіття варіацій у центрі обіжних процесів. Рано чи пізно крилові відгалуження Золотої Орди стали незалежними, наділені

власними ханами. Наприклад, в Улусі Джучі, як відзначає В. В. Трепавлов, хан не мав власної території, тобто своєрідного «домену», і тому його центр фактично функціонував як тактична одиниця [78, с. 45].

Десятинна система також не виявилася вирішальним інструментом для централізації та уніфікації: улуси, в яких об'єднувалися представники різних родів і племен для запобігання сепаратизму, самі перетворювалися на нові роди та племена – «народи», що мали тенденцію до самостійності.

Свідченням цього є використання чисельникових термінів для позначення етнічних груп, наприклад, узбеки (походить від слова «уз» – десять) [88, с. 49-50] або єдисанські ногайці («єди-сан» – «сімдесят тисяч»).

Говорячи про тактичні особливості війська Золотої Орди, можна відзначити декілька аспектів. Перед Чингіз-ханом кочовники зазнавали труднощів у відкритому бою проти добре організованих та технічно оснащених армій сільських держав. Підрозділи останніх легко руйнували рухливі кільця кочівників, а стрільба з луків не завжди була ефективною через велику дистанцію, яку самі кочовники повинні були подолати. Таким чином, номади використовували інші тактичні прийоми, зокрема відступ углиб степу, що примушувало противника до довготривалого переслідування, одночасно використовуючи тактику «випаленої землі». Це спричиняло виснаження противника, порушення його строю, збільшення відстані між підрозділами та розрив комунікації. Зазвичай це створювало умови для оточення та ліквідації роздрібнених частин противника шляхом флангового оточення. Проте уникання загальної битви з арміями сільських держав було типовим.

Створенням Чингіз-ханом розгалуженої системи централізованого управління армією забезпечувалася можливість змінювати традиційні тактичні підходи та формулювати військові завдання. Основною метою цих завдань було розгромити противника у загальній битві [83].

У умовах, коли майже всі кочівницькі держави використовували однакову військову структуру та застосовували подібні тактико-стратегічні методи, результат битв переважно залежав від кількості мобілізованих вояків і рівня їхнього організаційного підпорядкування. Умови кочування сприяли автономії різних родоплемінних груп номадів, проте їх головною турботою було забезпечення зростання чисельності та утримання єдності. Тільки великі та впорядковані колективи мали можливість встановити своє право на використання найкращих пасовищ у найвигідніший час року, в той час як менші (числельно слабкі) групи були вимушені задовольнятися залишками [40, с. 62-65].

Не лише внутрішнє відтворення, яке було невеликим у кочовій економіці, але також вигнання кочового населення з чужих територій і його включення до складу населення власних улусів сприяло зростанню чисельності. Таким чином, кочовий правитель перш за все повинен був забезпечувати збільшення кількості своїх улусних жителів та утримання їх під своєю владою. Це також передбачало розширення пасовищних територій, без чого було неможливим досягнення обох цих цілей.

Озброєння і військова система Улусу Джучи мали кілька джерел формування. З одного боку, воно сформувалося на основі тюрко-монгольських традицій зброї та спорядження, привезених зі сходу, головним чином із Середньої Азії, а з іншого – на розвиненому ремісничому виробництві регіонів Східної Європи та ремісничих зв'язках з мусульманською Центральною Азією і Близьким Сходом. У період і після завоювання Східної Європи та формування військово-адміністративного та родового устрою тут почав формуватися новий збройовий комплекс. Його особливістю було те, що війська Батия, поповнені за рахунок підкорених народів, безпосередньо стикалися з місцевими військовими традиціями. Особливістю цієї системи було те, що явно переважали місцеві

військові контингенти, що входили до військової системи Улусу Джучи. Недаремно Рашид ад-Дін прямо вказує на переважання у військах Джучи не монгольських, а тюрко-татарських (перш за все кипчацьких) контингентів [33, с. 60].

Метання стріл було одним з найважливіших бойових прийомів війська Чингісхана та його спадкоємців, що не раз відзначалося іноземцями. Наприклад, Марко Поло, який більшу частину своєї юності провів у Китаї при дворі великого хана Хубілая, спеціально зазначав, що «найбільше користуються луком» [58, с. 245]. Лук був основною зброєю дальнього бою. Конструктивно це був складний лук середньосхідноазіатського, «монгольського» типу, який відрізнявся наявністю особливих кісткових накладок – серединної лобової та серединної бічної. Композитні луки, посилені такими накладками, були досить потужними і надійними завдяки створенню вузла жорсткості в центрі і гнучкості плечей, в конструкції яких використовувався гнучкий ріг і різні породи дерева. Цей вид лука, судячи з археологічних знахідок, вперше був створений в степах Середньої Азії, а в Європі з'являється на початку XIII століття. Найбільш широко його використовували в Улусі Джучі в XIII-XV століттях.

Разом із цим типом лука у Східній Європі в XIII-XIV ст. широко поширені наконечники стріл середньоазіатських типів – різноманітні дворогі та сектороподібні нарізки, кунжутно-листяні, дуже великих розмірів, характерних для Середньої Азії [14, с. 56]. У зв'язку зі зміною техніки метання стріл скорочується кількість і різноманітність характерних для попереднього часу «броньбійних» гранчастих і долотоподібних наконечників.

Сагайдаки в Золотій Орді в XIII-XIV ст. у переважній більшості випадків вони мали вигляд довгого вузького ящика-гільзи, в якому стріли розміщувалися цілком, вістрями догори, а в середньоазіатському варіанті із закритою

ствольною коробкою, що розширюється догори, часто з округлим «віялом» та фігурним верхом, з цілою підвісною системою, переважно з кістяних пластин.

Серед холодної зброї, як і раніше, особливу роль відігравали насамперед шаблі. У комплексі озброєння Улусу Джучи найбільшого поширення набула шабля, яка поступово повсюдно і майже повністю витіснила мечі та палаші. Клинок ординської шаблі, за середньоазіатською традицією, зазвичай мав загострення на обуху довжиною 20-30 см на кінці і ромбічний перетин у цій частині. Характерною особливістю золотоординських клинків були валики, іноді парні, прорізані з обох сторін клинка вздовж обуха, зміщені щодо валиків з іншого боку. Це додало лезу міцності та полегшило його вагу. Сучасні аналізи сталі золотоординських клинків говорять про їх інколи найвищу якість: їх виготовляли з «булату» – зварної сталі і навіть з литого булату [82, с. 164]. Згодом клинки золотоординських шабелі ставали все більш вигнутими. У другій половині XIV ст. вони набувають чітко вираженого ельмана – розширення в нижній третині або чверті леза.

Для спорядження золотоординського воїна характерні різноманітні бойові ножі з лезами довжиною до 40 см. Рідше використовувалися вузькі довгі ножі (20-40 см) і прямі кинджали – зброя з двосічним клинком і щитками, схожими на шабельні.

Древкова наступальна зброя – спис побутує в Золотій Орді як один з найважливіших видів бойової зброї. У давньоруських джерелах часто відзначається бойове застосування списів татарами, які «одних мечами рубали, а других на списи підносили», або «списами сильно били» [17, с. 63].

Серед ударної холодної зброї досить широке поширення набули булави та ціпи. Булави, що мали типологічне розмаїття в XIII – першій половині XIV ст.: з наверх у формі кулі з виступаючими бойовими краями та шипами, у вигляді багатогранників різної конфігурації, починаються з XIV ст. дедалі більше

уніфікуються, замінюючись бойовим навершям із сімома-восьмома концентрично виступаючими пласкими краями – шестиконечниками або перначами.

Щодо бойових сокир, то можна сказати, що на степових територіях улусу Джучи їхня бойова роль помітно знижується. Поступово виходять з ужитку архаїчні середньоазіатські сокири з вузькими лезами та загостреними молоткоподібними наконечниками, чжурчженьські сокири з широкими лезами, які також мали металеву функцію.

В Улусі Джучи активно розроблялося захисне озброєння. В першу чергу це стосувалося металевих обладунків. У XIII-XIV ст. обладунки виготовляли з прямокутних (іноді з овальними або фестончастими краями) опуклих пластинок з отворами по краях. Пластинчасті (зібрані з порівняно дрібних пластин) і пластинчасті (з великих) частини відрізняються розмірами.

За способом кріплення панцир пластин раковини поділялися на пластинчасті, де пластини з'єднувалися між собою за допомогою шкіряних ременів; на лускатих, де пластини кріпилися до тканинної чи шкіряної основи заклепками, а між собою ремінцями; і куякі (в Європі їх називають «бригандін»), зібрані з великих пластин, прикріплених до шкіряної або тканинної основи та частково одна до одної [58, с. 13].

Усі типи обладунків склалися з нагрудника і задника, з'єднаних між собою боковинами, довжина яких доходила до стегон і скріплених між собою з боку та плечей. Розвиток цих засобів захисту в золотоординський час йшов у напрямку підвищення їх мобільності, непробивності та надійності.

Характерним елементом обладунків цього часу є спеціальні наплічники і довгий подол для захисту стегон з широкими вирізами спереду і ззаду для зручної посадки в сідлі, а також пластинчастий захист горла і обличчя.

Абсолютною інновацією став винахід східних зброярів останніх десятиліть XIV століття, яким прийшла в голову ідея з'єднувати залізні пластини не ременями, а залізними кільцями. Дуже швидко кільчастий обладунок зайняв провідні позиції на всьому Середньому і Передньому Сході, у Східній Європі, де його називали «бехтер» («найкращий», «досконалий»). Його функціональні властивості – міцність, гнучкість, відносна легкість – були неперевершеними, але складність у виготовленні робила його надбанням виключно знатних воїнів.

Отже, можемо зазначити, що організаційно-тактичні елементи, озброєння Улусу Джучи, в якій традиції, принесені монголо-татарами зі Сходу, накладалися на ремісничу та військову традицію Східної Європи, що активно розвивалася протягом XIV-XV ст. В ході цього симбіозу виникає ряд оригінальних організаційно-тактичних рішень, нових зразків озброєння і військової техніки, які отримали воістину світове визнання на безкрайніх просторах Азії та Європи, викликавши ряд наслідувань і запозичень. Все це існувало як єдина система військової справи, бойового спорядження та засобів захисту, які, тим не менш, через класово-соціальний характер військової організації, безсумнівно, повинні були ранжуватися за станами всередині армії. Різний розподіл комплекту зброї в загальному комплексі зброї є практикою, дуже характерною для Середньовіччя, коли суспільно-класовий стан, по суті, збігався з майновим.

Перейдемо безпосередньо до розгляду історико-політичних та соціальних передумов монгольських походів.

У вересні 1219 року відбулося вторгнення Чингізхана в Хорезм. На той момент він не мав під своєю владою різнорідну коаліцію дружин і ополчень різних племен і родів, але керував сильною та добре організованою армією з жорсткою дисципліною та сформованим старшинським корпусом. Окрім

польових військових частин, хан мав в своєму розпорядженні потужний інженерний і облоговий арсенал. Це могутнє утворення швидко призвело до результатів. Хорезмійці ухилялись від відкритої битви, розсипали свої сили по гарнізонах у містах та в стратегії покладалися на міць оборонних споруд. Проте монгольське військо, розділене на кілька корпусів, захоплювало один пункт за іншим.

До травня 1220 року більшість території Середньої Азії вже була під владою монголів [84, с. 322]. Паралельно з військовими операціями Чингізхан вела і дипломатичні заходи, спрямовані на добровільне залучення місцевої аристократії на свій бік. Негайно після захоплення міст Чингізхан призначав у них баскаків [47, с. 159]; на захоплених територіях проводились переписи населення, а маршрути ямської пошти простягалися від Хорезма до Монголії.

Поки головна армія під керівництвом хана завершувала завоювання Середньої Азії, у західні території імперії Хорезмшахів у 1220 році направлялися два тумени – Джебе і Субедея. Вони мали завдання захопити шаха Мухаммеда та його володіння в Ірані і на Кавказі.

Монгольські військові лідери за рік підкорили північно-іранські території і проникли в Закавказзя. У початку 1221 року стало відомо, що Мухаммед помер. Відповідно до цього хан видає новий указ. Цей крок хан, який у наступному десятиріччі призвів до зміни геополітичної карти світу, логічно продовжив ті події, що відбувалися в другій половині XII - на початку XIII століття в Монголії та сусідніх землях. У самому указі вражає точність і послідовність перерахування земель. Фактично, в ньому обговорюється один з двох основних маршрутів Великого Шовкового шляху, який, досягнувши Ірану, розгалужувався на дві гілки. Одна веде до Дамаска і середземноморських портів, а інша через Кавказ Дербентським шляхом виходить в Європу. Точність

маршруту в указі свідчить про важливість азійського купецтва, яке підтримувало Тимучина в його завоюваннях.

Для купців розширення Монгольської імперії відкривало великі економічні можливості. З іншого боку, зміст указу визначав ареал інтересів, які мало купецтво, географічно: від Середньої Азії до Києва. Політично маршрут відповідав загальній стратегії Чингізхана - завоювання всього степового масиву і кочовиків.

У життєписі Субедея зазначено, що саме він розробив план завоювання Східної Європи для Чингізхана. Не випадково саме його Тимучин вислав з наказом обом туменам рушати далі аж «до самого міста Кивамен-кермен». Зрозуміло, що двадцяти тисяч вояків було недостатньо для підкорення такої величезної кількості народів, розкиданих на велику відстань. Ймовірно, як висловив М. Котляр, тут ми маємо справу із «розвідкою боєм» [60, с. 237], яка передувала майбутньому вторгненню основних сил. Цікаво, що цей експедиційний корпус діяв, залишаючись в зв'язку з головним штабом. До нього періодично висилалися вісники із звітами, здобиччю та важливими полоненими. Згідно із звітом Рашид-ад-діна, гінці, які направлялися через ще непідкорені Кавказом території, мали з собою загони в 300–400 вояків [5, с. 31].

Слід відзначити, що Субедей і Джебе не випадково обиралися для такого завдання. Вони були найкращими полководцями каана. І протягом попередніх років вони вже отримували від нього завдання на самостійні дії, де проявлялися як військові, так і дипломатичні здібності. Наприклад, Джебе відіграв важливу роль у розпаді держави хана Кучулука – останньої монгольської держави, підкореної Чингізханом. Завдяки вмільм військовим і політичним діям, він залучив на бік монголів більшість підданих хана [111]. У 1218–1219 роках Джебе на чолі 20-тисячного корпусу виконав обхідний рейд через Алтайський хребет [80, с. 108]. За думкою Храпачевського, Субедей, крім військового

таланту, вирізнявся і своєю дипломатичною майстерністю. Справа в тому, що він мав походження з урянхаїв, які, разом з кіпчаками, входили до Кімакського каганату [79, с. 1-10]. Ця «спорідненість» мала важливе значення для реалізації планів хана.

Упродовж 1221 року Субедей та Джебе успішно завоювали Вірменію та Грузію. Перша зустріч з грузинами відбулася ще у 1220 році. Спочатку битва залишалася нерозв'язаною, тому монголи повернули на свій бік деяких місцевих тюркських князів. Під час вирішального бою на початку 1221 року ці союзники взяли на себе основний удар грузинського війська, після чого монголи вступили в бій і здобули перемогу [84, с. 329]. Під час самого завоювання Грузії відбулася нова, ще більш значуща битва. І знову тактика монголів та стратегічний геній полководців принесли плоди. Субедей використав вдалий відступ, щоб вивести противника на тумен Джебе, який перебував у засідці, а потім обидва вони спільною контратакою розгромили грузинську армію [15, с. 7].

Наступного року монгольські військоводці направились на північ до Дешт-і-Кіпчака, використовуючи Дербентський шлях між горами та берегом Каспійського моря [15, с. 8]. Спочатку вони розгромили лезгинів, але при виході з Кавказу на шляху монголів встало об'єднане військо аланів і половців. Зокрема, частина половців прибула з українського степу. Перші битви не визначили переможця, і тоді Субедей та Джебе вирішили скористатися хитрощами. Вони вийшли на переговори з половецькими князями, вказуючи на спільні корені з кіпчаками та переконуючи, що вони не є ворогами. Тут саме походження Субедея стало корисним.

Слова були підкріплені значними дарами. Результатом переговорів став відхід половців із Кавказу назад до своїх володінь. Субедей і Джебе оперативно використали цю можливість і напали на ослаблених аланів. У цьому бою алани

були повністю розгромлені. Замість того, щоб витратити час на їхнє переслідування, монголи вирушили в погін за половцями, які не підозрювали нічого, і вивели їх на свою зустріч біля Дону. Поєднаний успішний розгром «родичів» виявився повним [4, с. 143].

Після розгрому військ кипчаків, монголи повернулися до Криму, де швидко оволоділи півостровом, а також його найбільшим містом, Судаком. Зазначаючи територію, яка зазнала атаки корпусу Субедея-Джебе, джерела подають це досить абстрактно: половецька земля, Крим [4, с. 143].

Враховуючи той факт, що руси отримували інформацію про монголів від половців, а саме їх бачили вперше під час посольства під Зарубом, виходить, що вояки Чингізхана, під час руйнування половецьких «веж», уникали кордонів руських князівств. Навіть саме посольство взаємодіяло з князями дуже миролюбно, підкреслюючи, що їхніми ворогами є лише кіпчаки: «Ми вас не чіпаємо, ні градів ваших» [3, с. 27]. Зазначення «градів» виявляється важливим, оскільки, коли союзне військо досягло півдня, Олешня та Протолча в джерелах згадуються як активні поселення, тобто не піддані атакам татарами. Додатковим доказом того, що монголи не тільки уникали вторгнення в піддані руські князівства, а й розташували свої війська досить далеко від них, є просування галицьких «вигонців». Оскільки основне військо рухалося вздовж Дніпра, ці вояки спустилися Дністром в море, а потім взяли шлях по Дніпру до Хортиці, де приєдналися до князів [3, с. 114-133].

Отже, керівники руських і половецьких полків мали упевненість, що на місці зустрічі військ небезпеки немає. Це свідчить про те, що монголи були на значній відстані. Таким чином, території, якими мандрили монгольські тумени у 1222 році, можна визначити від Сіверського Дінця до Ворскли, по ній до Дніпра, обходячи руські населені пункти, і далі до Чорного моря. Виникає питання: чому Субедей і Джебе не взялися за повністю переслідувати половців,

як вони це зазвичай робили з переможеними ворогами. Зрозуміло, що однією з причин було бажання уникнути зіткнення з руськими полками на початковому етапі вторгнення. Однак це не могло б бути головною причиною, оскільки війська князівств не мали можливості бути відмобілізованими через несподіваність для самих половців появи монголів із-за Дону. Скоріше за все, Субедей і Джебе, перемігши армію половецьких ханів, вирішили вирушити захоплювати їхніх підданих. Це стосувалося не знищення, а навпаки – експлуатації, залучення їх до складу монгольської армії та створення промонгольської «партії» з частини аристократії. Більше того, така стратегія дозволила монгольській армії створити надійну базу та спокійно зимувати на пасовищах Криму, готуючись до кампанії наступного року згідно з наказом каана, який визначав Київ як місце досягнення корпусом.

1.2. Причини монголо-татарського нашествия на землі Київської Русі

Монголо-татарське нашествя на землі Київської Русі в XIII столітті визначало один із найбільш визначальних етапів в історії Східної Європи. Цей важливий період став результатом величезного впливу політичних, соціальних і культурних чинників, які стали визначальними в подальшому розвитку Русі. Здійснення масштабних монгольських походів на територію Київської Русі мало численні причини, які варто розглядати в контексті великих змін та нестабільності того часу. Спробуємо розкрити ключові фактори, що лежали в основі монголо-татарського нашествия та визначали його значення для подальшого розвитку історії Київської Русі.

Монгольські походи на Русь, як відомо, є проблемою, якій дослідники приділяли і приділяють велику увагу. Але досі в історіографії цього питання не вироблено більш-менш єдиної оцінки цієї проблеми, особливо питань, пов'язаних із військовою справою воюючих сторін. Називаючи монгольське

військо «ордою варварів», які стояли на нижчому рівні розвитку, ніж руські князівства, вони несправедливо вкладали в це поняття не якісний, а кількісний зміст. Ця позиція була поширена в російській (протягом XIX ст.) і, частково, радянській історіографії, де орда – велика армада кочівників. Це пов'язано з більш частим зверненням дослідників до руських літописів як до основного джерела з цього питання, виключаючи аналіз східних джерел або суттєво обмежуючи його [23, с. 35]. Яскравим прикладом цього є взятє з руських літописів слово «тьма», що тлумачиться буквально як незліченна безліч. Однак багато дослідників зазначали, що це слово є не що інше, як руський варіант вимови монгольського слова «тумен», яке, як відомо зі східних джерел, означає загін у 10 тисяч воїнів.

Так, існувала думка, що війська-завойовники значно відставали від населення Київської Русі не тільки в культурному розвитку, а й у військовій справі, а колосальний успіх монгольських походів цілком залежав від чисельності монгольського війська. Але пізніші дослідження, введення в науковий обіг ширшого кола східних джерел, а також їх глибокий критичний аналіз дозволили сформувану реальну картину цих військових походів.

Перш за все, слід зазначити, що військова справа і, зокрема, тактика монголів були на кілька порядків вище, ніж у слов'янських князівствах. По-перше, організація війська князівств Північно-Східної Русі була архаїчною порівняно з монгольською військовою структурою. «Таємна історія монголів» (одне з найдостовірніших джерел з цього питання) містить дуже докладні відомості про організацію монгольського війська [13, с. 208]. Переваги десяткової системи організації військових формувань, до того ж побудованої на адміністративній основі, з чітким записом кожного військовослужбовця в списках і певною стандартизацією вимог до озброєння очевидні.

По-друге, тактика і стратегія монголів, облогової війни, вироблені в численних походах, що передували цьому військовому походу хана Батия, були набагато більш придатні для ведення військових дій в будь-яких ландшафтно-кліматичних умовах, ніж у русичів. Єдиним аспектом, в якому руські і монгольські воїни були більш-менш рівні, було оборонне і, частково, наступальне озброєння. Розглядаючи тактику монголів під час цих військових дій, необхідно виділити три найважливіші аспекти: 1) загальну стратегію походу (попередня розвідка, загальний стратегічний план тощо); 2) тактика ведення бою (тактична розвідка, тактика наступу); 3) ведення облогової війни (використання облогової техніки, ландшафтних і природних умов тощо).

Загальна стратегія будь-якої військової кампанії завжди розроблялася найдосвідченішими полководцями на основі розвідданих, отриманих насамперед від шпигунів, купців і послів у країнах, які вони планували завоювати. Зібрану інформацію було ретельно перевірено та проаналізовано. Таким чином, монголи знали більш ніж достатньо про країну, яку збиралися завоювати. Такі ж заходи проводилися і по відношенню до слов'янських князівств, але особливо слід відзначити бойовий похід Субедея – Багатура, який закінчився поразкою об'єднаного слов'янського війська на річці Калка в 1223 р. [29, с. 150].

Такі бойові набіги сприяли глибокому ознайомленню не тільки з тактикою майбутнього противника, а й з його зброєю, і так само, як показала битва на р. Калка, та політична ситуація у ворожому таборі. Крім того, такий розвідувальний похід був дуже корисний для підготовки командирів; той же Субедей керував монгольськими військами під час походів на Русь [31, с. 203].

На основі зібраних даних був побудований стратегічний план, який полягав у швидкому та широкому охопленні (за принципом облавного полювання) території Київської Русі, тим самим не дозволивши слов'янським

князівствам об'єднатися для відсічі спільному ворогу. Проте на шляху монгольських військ встали племінні об'єднання аланів, половців (кипчаки), буртасів і мордві, а також ще міцне державне об'єднання – Волзька Булгарія, яке межувало з Північно-Східною Руссю зі сходу. Саме по цьому регіону в 1236 році був завданий перший удар.

Слід зазначити, що сам принцип рейду дуже ефективний, особливо при десятковій системі організації військових формувань. Цей спосіб, добре освоєний монголами під час грабіжницьких полювань у степу, дозволив досить швидко розгромити Волзьку Булгарію і повністю знищити її найбільші міста (археологічні дані підтверджують повне знищення Булгара, Біляра, Кернека, Жукотина і Сувару). Монголи з'явилися раптово там, де їх ніхто не міг чекати, завдали спустошення і також раптово зникли. Така ж тактика була застосована проти згаданих племінних об'єднань у 1237 р.; в результаті успішних військових дій для монголів був підготовлений плацдарм для вторгнення на територію Русі [19, с. 222].

Для вторгнення на Русь монголи розділили свої війська на кілька загонів, зосереджених на трьох напрямках: суздальському, рязанському і воронезькому, що ще раз свідчить про намір монгольського командування здійснити «набіг» з максимально широким охопленням території противника. Хід подальших подій знову свідчить про високу ефективність цієї стратегії.

Окремо варто відзначити ще один тактичний хід. Монголи насамперед прагнули не тільки охопити більшу територію, але й, насамперед, знищити ворожі війська в той момент, коли вони були найменш готові до зустрічі з ворогом. Яскравим прикладом цього є битва на річці Сіт, що відбулася 4 березня 1238 р. Вона стала результатом походу Бурундая, метою якого було переслідування князя Юрія II Всеволодовича. В цьому випадку володимирське військо виявилось не готовим до бою: прорахунки командування в розстановці

військ, повна відсутність розвідки і, як наслідок, проникнення монголів у тил повністю перекреслювали зусилля і героїзм простих солдатів [10]. Монгольські війська мали тактичну перевагу й швидко розбили ворога.

Щодо тактики окремого бою, то можна з упевненістю сказати, що монголи мали стандартний детальний план, до якого за потреби вносилися деякі зміни, зокрема ландшафт, чисельність ворога, його озброєння та стрій. В першу чергу лучники проводили лобову атаку з прямою стрільбою по супротивнику, а поки ворог був у розгубленості, монгольські лучники могли підійти ще ближче для прицільного вогню методом хороводу. Цей спосіб полягав у наступному: монголи, які перебували на відстані 30-50 кроків від ворога, починали скакати по колу (рух вершників відбувався за годинниковою стрілкою, а ціль знаходилася ліворуч, тобто в положенні зручному для стрільби), кожен воїн, рухаючись по фронту, міг зробити до трьох влучних пострілів, оскільки монголи, на думку європейських сучасників, були найкращими стрільцями того часу [61, с. 45].

Для стрільби використовували широкі (майже в долоню) наконечники – жельме, які при попаданні могли відрізати кінцівки ворожих воїнів, а отже, зробити їх непридатними для бою. Все це робилося для того, щоб зменшити втрати з боку монголів і створити паніку серед ворога, тим самим монголи хотіли вирішити і, часто, вирішували результат бою ще до початку ближнього бою. Після цього була серія помилкових атак і відступів легкої кінноти з метою розбити ряди ворога або заманити його в засідку [18, с. 107]. Часто ворог здавався і, упевнений у перемозі, починав переслідувати монголів, і яскравим прикладом цього є та ж битва на р. Калька. Коли ворожі лави були збурені, почався завершальний етап бою. Завершальним етапом була атака важкої кавалерії, здійснена залежно від в залежності від обставин декількома способами – на передову, у фланг і тулмою, або тулгамом, при якому атакуючі

просувалися у фланг ворога збоку, проходячи між шеренгами і безкарно вбиваючи ворога.

Говорячи про тактику облоги, слід зазначити, що монголи широко використовували будь-які нововведення в цьому питанні і багато чого запозичували у підкорених ними сусідніх країн. Відомо, що під час облоги міста Козельська використовувалися каменеметні машини (відомі зображення в руських літописах), виготовлені під керівництвом китайських інженерів. Але перед обстрілом з металюної зброї навколо укріпленого міста була зведена огорожа, щоб запобігти нападам ворога. Зазвичай монголи також копали рiв, на дні якого вкопували загострені кілки, але в зимових умовах, а військовий похід відбувався взимку, це було неможливо. Одночасно кілька військових частин алгінчинців (розвідників) забезпечували прикриття основних загонів на випадок атаки наближенням підкріплень.

Майже завжди монголи пропонували захисникам здатися, визнати владу хана і платити щорічну данину, при цьому обіцяючи, що населення не постраждає. Однак ті міста, які склали зброю і підкорилися, у багатьох випадках піддавалися пограбуванню, а населення винищувалося або бралось в полон. Якщо місто відмовлялося виконувати вимоги, починався обстріл із металюної зброї, якщо вона була в даному військовому строю, щоб завдати максимальної шкоди оборонним спорудам. Потім почалася атака. Іноді напади, чергуючись, повторювалися кілька разів. Монголи також дуже вміло проводили довготривалу облогу міст, але в походах на Київську Русь облога застосовувалася вкрай рідко, інакше вона суперечила б головній ідеї «блискавичної війни» [24].

В'язні завжди вели атаку, щоб деморалізувати захисників; загалом до взяття фортець, по можливості, завжди залучалося населення довколишніх сіл. За полоненими йшли воїни підкорених народів (кипчаки, киргизи, каракитайці,

татари), командування завжди берегло монгольських воїнів для вирішального удару. Для проникнення у фортецю широко використовувалася система тунелів. Через те, що більшість руських фортець XIII ст. було побудовано з дерева, дуже широко використовувалися легкозаймисті суміші та вогняні стріли [16, с. 7]. Після взяття фортеці місто піддавалося триденному пограбуванню.

Отже, можна зробити висновок, що монгольське військо було цілком готове до військових походів на слов'янські землі, а слов'янські держави, навпаки, не були готові їх захищати. Переваги монгольської військової тактики очевидні, але це не єдина причина поразки слов'янських військ під час завоювання Київської Русі. Слід зазначити, що монгольська тактика з невеликими змінами залишалася ефективною під час походів на і Центральну Європу, і монгольську армію можна по праву назвати однією з найкращих армій XIII ст.

Загалом, причини монголо-татарського нашествия на землі Київської Русі в XIII столітті є многогранними і визначалися різноманітними факторами, які поєднувалися і взаємодіяли, створюючи умови для масштабного вторгнення. Серед ключових причин можна виділити:

1. Політична нестабільність Київської Русі: у XII-XIII століттях Київська Русь переживала внутрішні розколи та конфлікти між різними князівствами. Ця політична нестабільність призводила до внутрішнього ослаблення та розпаду об'єднаних структур, що робило територію більш вразливою перед зовнішніми загрозами.

2. Взаємні конфлікти між князівствами: внутрішні конфлікти між різними князівствами Київської Русі допомагали монголам використовувати принцип «розділяй і володарюй» в своїй стратегії. Відсутність єдиного спротиву великої сили зробила руські землі привабливими для монгольської експансії.

3. Монгольська імперія як світова супердержава середньовіччя: Золота Орда під керівництвом Чингісхана та його наступників стала величезною імперією, яка мала потужні військові та стратегічні ресурси. Амбіції монгольських правителів поширювати свою владу та контролювати торгівельні шляхи привели до рішення вторгнутися на руські території.

4. Конкуренція за владу в Східній Європі: монгольське нашествя було частково викликано стратегічним бажанням забезпечити контроль над регіоном, який займав важливе положення на торгівельних маршрутах між Сходом і Заходом.

5. Економічний аспект та шукання нових ресурсів: монголи шукали нові території для економічного збагачення та пошуку ресурсів. Контроль над багатими природними ресурсами руських земель був для них стратегічно важливим.

6. Військова сила та стратегічна ефективність монгольської армії: монголи вражали світ своєю військовою стратегією, мобільністю та силовою дисципліною. Використання стрілецької кінноти та швидкість їхніх походів дозволяли їм швидко переміщатися та вражати противників.

7. Внутрішні розбрати та супротив: внутрішні розбрати серед руських князів, а також намагання окремих володарів протистояти монгольському вторгненню за допомогою військових дій або дипломатичних зусиль не завжди були успішними або добре скерованими, що створювало додаткові витoki для монгольської експансії.

Загалом, ці фактори взаємодіяли та взаємопоеднувалися, роблячи землі Київської Русі привабливою мішенню для монгольської експансії. Поєднання політичних, економічних, військових та соціокультурних чинників сприяло створенню умов, необхідних для успішного вторгнення та наступного встановлення контролю з боку монголо-татарської імперії. Ці причини

взаємодіяли та утворювали комплексне середовище, що створило умови для монгольського нашествия та визначило подальший розвиток історії Київської Русі.

Отже, можемо підсумувати, що монголо-татарське нашествя на землі Київської Русі у XIII столітті визначалося комплексом факторів, що створювали умови для масштабного вторгнення та наступу. Політична нестабільність, внутрішні конфлікти, економічні та соціокультурні розбіжності стали каталізатором для монгольської експансії на території Русі. Монголи використовували стратегічні переваги своєї військової сили, амбіційні плани утвердження своєї імперії в Східній Європі та розкладання політичних структур Русі. Відсутність єдиної об'єднуючої сили серед руських князів та невдалі спроби дипломатичних вирішень конфлікту додатково ускладнювали розвиток подій. Монголо-татарське нашествя мало значущі наслідки для історії Київської Русі. Воно призвело до змін в політичній, економічній та культурній сферах, а також відобразилося на формуванні подальшого розвитку регіону. Цей період став своєрідним рубежем в історії, від якого почався новий етап у житті Русі та Європи, оформивши новий етап взаємодії та впливу різних культур та цивілізацій на цих землях.

РОЗДІЛ II. ФОРМУВАННЯ АНТИМОНГОЛЬСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ КНЯЗІВСТВ

2.1. Битва на Калці: підготовка, перебіг та наслідки

У 1222-1223 роках народам Східної Європи довелося вперше зіткнутися з новим ворогом, чії дії протягом півтора десятиліть радикально змінять хід подій у всьому східноєвропейському та значній мірі центральноєвропейському регіонах. Війська потужної Монгольської держави, яка виникла в Центральній Азії на початку XIII століття, у 1222 році перетнули Кавказькі гори, взимку 1222-1223 років нанесли поразку половцям і аланам, створивши смертельну загрозу для населення Русі. Події, пов'язані з вторгненням монголів до Східної Європи, включаючи їхнє зіткнення з русами та половцями навесні 1223 року, знайшли віддзеркалення в руських літописах, у творі арабського історика Ібн аль-Асира (1160-1233) «Ал-Каміль фі-т-таріх (Повний звід історії)», в праці арабського письменника Ала-ад-діна Ата-мелік Джувейні «Тааріх-і джахангушай (Історія підкорювача піднебесної)», у збірнику праць персидського автора Рашида ад-Діна та в офіційній хроніці монгольської династії Юань у Китаї (1280–1368 рр.) [25, с. 533]. Перше зіткнення половців і русів з монголами отримало відображення в Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису, де розповідь про війну з монголами розпочинається словами «Алецьке побоїще». Це визначення підкреслювало головну тему літописної розповіді - історію першої війни руських князів і їх половецьких союзників з монголо-татарським військом, що завершилась битвою на березі річки Калки у Північному Приазов'ї 31 травня 1223 року. Ця подія також відобразилася на сторінках Суздальського, новгородських та інших літописів. Науковці стверджують, що у цих повідомленнях лежав єдиний протограф - «Повість про битву на річці Калці» [9]. Проте важливо зауважити, що в кожному конкретному літописі їх автори, виходячи зі своїх розсуду, редагували

текст протографа, скорочували деякі фрагменти і доповнювали його власними свідченнями.

Спостереження за достовірним текстом зазначеної повісті та її різними варіаціями свідчать, що ці фрагменти-доповнення виявляють прихильність:

- а) галицькому князю Мстиславу Мстиславичу;
- б) київському князю Мстиславу Романовичу;
- в) волинському князю Данилу Романовичу.

Вивчаючи цю тему, В. К. Романов правомірно звернув увагу на те, що частини тексту розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1223 року паралельні за жанром з преамбулою до цього документу⁸. Існують підстави вважати, що сама «Повість про битву на р. Калці» була складена з ряду стародавньоруських пам'яток у 40-50-х роках XIII століття. Отже, ретельне вивчення давньоруських джерел історії Калкської битви є ключовим для розуміння конкретних подій у війні Русі та половців із монгольськими нападниками у першій половині 1223 року та участі в них різних політичних діячів Русі [66].

Незважаючи на розбіжність в датуванні подій першої русько-монгольської війни в джерелах, у літературі загалом прийнято датувати основну битву вказаного конфлікту 31 травня 1223 року. Хоча деякі сучасні автори вбачають невирішеність проблеми хронології війни монголів із половцями та русами [17, с. 62].

У 1222 році кілька груп представників половецької знаті звернулися до руських князівств і просили притулку та захисту [10, с. 339]. Руські князі вирішили допомогти половцям та виступити в степ. Часу на підготовку було мало - всього два місяці. Беззастережно треба враховувати, що мова йшла про віддалений похід у степ. У XIV-XVI століттях у таких акціях брали участь лише ті, хто міг витримати вартову службу на двох конях, проте серед військових

було величезне число князів, тому руське військо слід сприймати як не дуже численне, але високопрофесійне. Це було феодальне військо, складене з князівських дружин. Такі армії були типовим явищем в середньовічній Європі, щоб не сказати загальним. Проте сила руського війська полягала в його «елітарності». Для психології середньовічної людини цього було достатньо для визначення могутності тієї чи іншої військової сили. Навіть літописець, на підставі розвідки руських, порівнює русів і татар. Вони описані як стрільці з лука (швидкі кінні війська). З цього випливає, що для «лицарської» армії це не є сильним суперником, навіть при чисельній перевазі.

Монгольські стратеги вирішили використати раніше випробувану тактику роз'єднання сил союзників, виславши посольство до руських князів. Посли зустріли союзне військо ще в Зарубі, прагнучи зменшити загрозу на самому початку походу Субедея-Джебе. Зафіксовано в хроніці, що монгольські послі висловили таке повідомлення: «ми вас не чіпаємо ні градусів ваших, але йдемо на своїх конюхів, на половців» [65, с. 27]. За своїм тоном (хоча не за змістом) це послання темників вкрай нагадує попередні заклики до половців у 1222 році: «Ми з вами одного роду (походження), а ці алани вам не рідня, щоб ви їм допомагали, і їх релігія не схожа на вашу» [4, с. 143]. Так само, як і тоді на Кавказі, монголи намагалися застосовувати принцип «розділяй і володарюй» в українських землях. Цікавим є падіння статусу половців протягом року, перетворюючись в їхніх очах з «рідних» на «конюхів».

Проте союзники вбили послів, і можливо, в цьому питанні важливою стала позиція половців, які вже отримали гіркий досвід минулого року. Союзники продовжили свій похід на південь, використовуючи як човни, так і коні. Через 17 днів монголи знову вислали посла з повідомленням: «Ви йдете на нас, нехай бог розсудить між нами» [10, с. 27]. Всі сил узгодженого союзу зібралися на острові Хортиця біля «броду у Протолчі» [1, с. 86]. За даними

археологічних досліджень 1976 року, проведених Т. Шевченком в цьому районі, відомо, що йшлося про поселення біля дніпровського переправи на острові Хортиця. Тут союзники, нарешті, вперше побачили ворога і почали переходити річку. Передові загони руських стрільців перемогли в боях, гоняючи ворога далеко в поле і захопивши їхній скот [1, с. 86]. Монголи вирішили не вводити додаткові сили в бій і відступили. За звітами руських джерел переслідування тривало вісім днів [1, с. 86], за арабськими джерелами – 12 днів [4, с. 144]. На річці Калка, коли союзники розтягнули свої сили, Субедей і Джебе взяли ініціативу, наносячи контрудар зі всією наявною силою.

Загалом татари використали вже випробувану тактику, яка отримала більший обсяг в нових умовах, повторюючи успіх, який вона вже мала на Кавказі. Цей напад монголів зазнавали галицькі, волинські, курські та половецькі війська. Літописець описав драму цього моменту так: «На річці Калці сталася жахлива битва» [3, с. 28]. Під час цієї битви монголи розгромили половецькі загони, що призвело до зміни ходу подій: «Половці поступили від татар, а потім і Русь» [3, с. 28]. Київський полк не брав участі в цій битві. Галицько-Волинський літопис пояснив це заздрістю Мстислава Київського до Мстислава Удатного [2, с. 86]. Побачивши перемогу монголів, Мстислав Київський зі своїм військом замкнувся в укріпленому таборі, а кияни тримали оборону протягом трьох днів. Тоді Субедей і Джебе вислали до них посла-перегінника на ім'я Плоскіня з пропозицією капітулювати за умови вільного повернення додому. Мстислав відхилив пропозиції темників, але, скориставшись виходом русів із укріплення, вони їх розгромили. Самого київського князя вислали до ставки Джучі, де його стратили [45, с. 223].

Монголи гналися за втікачами до Дніпра, і на цей раз руські поселення вздовж річки стали об'єктом їх нападу. Ібн ал-Асір повідомляє: «Багато відомих руських купців та заможних осіб зібрали своє майно і вирушили морем на

кількох кораблях до мусульманських країн». Рашид-ад-Дін пише, що «монголи йшли по п'ятах за ними і руйнували їхні міста». Ці міста, які зазнали нападу, розташовані біля місця битви, звідки вирушали галицькі вигнанці. Ймовірно, це були Протолча і Олешня, крім того, можливо, інші торгові поселення також стали об'єктом нападу. Зауважте, що І. Фоменко вказує на десять топонімів у Північному Причорномор'ї, шість з яких пов'язані з Давньоруською державою, вказуючи на це як на «максимальну кількість топонімів, залишених на картах регіону одним народом». Монголи слідували шляхом своїх союзників, і ті міста чи поселення, які вони минали, ймовірно, були зруйновані [4, с. 144].

Битва на річці Калка стала непересічною подією в історії XIII століття у Центрально-Східній Європі, враховуючи протистояння представників різних цивілізацій. З одного боку, на русько-половецькому фронті представлено світ удільних держав, а з іншого – централізована трансконтинентальна імперія монголів. Також це стикнуло протилежні військові системи: європейці виступали за феодальне військо, засноване на дружинному ополченні, тоді як монголи мали армію, побудовану на регулярних принципах. Битва вражає і різноманітністю держав, які взяли в ній участь.

Галицьке, Волинське, Київське та Чернігівське князівства фактично функціонували як самостійні політичні суб'єкти. Також це стосується половецьких орд. За монголами стояли Азія та Кавказ, а серед татарських лав були представники аланських, готських і грецьких князівств Криму, а також піддані Трапезундської імперії на узбережжі Криму.

Калка має велике значення як військовий епіцентр протистоянь. З одного боку, в битві ми спостерігаємо вражаючу силу князів та їхніх дружин, представляючи еліту русько-половецької аристократії. З іншого боку, монголи представлені двома видатними військовими лідерами Чингізханової доби: Субедеєм і Джучі [21].

Усі звіти про битву підкреслюють її кривавий характер. За європейськими джерелами, «кров ллється з обох сторін до самих кінських вуздечок, за словами учасників». Іранські джерела також зауважують: «Обидві сторони виявили стійкість, якої раніше не було. Битва тривала кілька днів» [4, с. 144]. Навіть у біографії Субедея зафіксовано, що ця битва стала найкривавішою в його житті, не зважаючи на його участь у десятках інших битв.

Ймовірно, Джебе отримав важкі поранення під час битви і помер при поверненні з походу у 1223 чи 1224 роках. Точна причина його смерті залишається невідомою, оскільки джерела не надають конкретної інформації [27].

По завершенні переслідування розбитих русько-половецьких полків на Калці, татари направилися до свого остаточного призначення – Києва. Літопис свідчить, що вони досягли Новгород-Святослава, розташованого біля сучасного Обухова. Темники, як і на Калці, вдалися до тактики «підлещування» і, очевидно, представили пропозицію щодо почесної здачі. Коли населення вийшло, татари «придушили їх усіх» [4, с. 87].

На жаль, в джерелах відсутня інформація про долю міст, таких як Заруб, Торческ і інші, розташовані на південь від Новгород-Святослава. Ймовірно, внаслідок поразки військ, що належали до Київського князівства, ці міста закрилися у фортецях, що, в свою чергу, надало можливість монголам швидко їх обходити. З іншого боку, Субедей і Джебе навіть не намагалися штурмувати міста. Хоча розвиток подій міг мати інший сценарій. Поведінка жителів Новгород-Святослава може бути обумовлена тим, що попередні міста приймали умови татар і залишалися непошкодженими. Крім того, в руках темників був київський князь, який, можливо, використовувався як інструмент тиску на місцевих мешканців. Однак, оскільки Новгород-Святослав був останнім містом

на шляху татар до Києва, не було потреби дотримуватися угоди щодо цього міста.

Такий сценарій розвитку подій підтверджується схожою ситуацією, що виникла у 1259 році. Під час походу на захід, Бурундай велів галицько-волинським князям руйнувати укріплення міст та особисто з'явитися перед ним. Після виконання цього наказу, князі зберегли своє життя, а їхні володіння залишилися непошкодженими. Коли татари наблизилися до Польщі та наблизились до Любліна, Бурундай висунув гарнізону пропозицію капітулювати через руських князів. Поляки прийняли цю угоду, враховуючи долю сусідів. Проте цього разу татари порушили угоду, оскільки вони не відчували потреби в поблажливості до поляків, які були кінцевою метою їхнього нападу [28].

Коли монголи наблизились до Києва приблизно на 20 км, вони різко звернули на схід. Джерела не мають звітів про значуще спустошення Переяславщини. Під час повернення волзькі болгари влаштували кілька успішних засідок проти татар, завдаючи їм значних втрат. У 1224 році Субедей, нарешті, доправив свій корпус до ставка Чингізхана.

2.2. Захоплення Києва

Підготовка подальшого Західного походу на землі Київської Русі та Центрально-Східної Європи тривала майже десятиліття після перемоги на р. Калка та визначалася певними внутрішніми проблемами в Золотій Орді та боротьбою з внутрішньою опозицією.

Отже, у 1232 році Чингізиди заволоділи Саксіном. Угорський домініканець Ріхард, подорожуючи Східною Європою, не зафіксував присутність монголів західніше Волги, але вказав, що у Аланії він не мав провідників через близькість татар [13, с. 79-81]. Плано Карпіні вказував, що

сакси (саксіни) висунули запеклий опір монголам і відбивали їх атаки, хоча не було точної дати цих подій. Монголи окупували Приуралля з 1232 року, але Саксін не піддався повністю до Великого Західного походу.

Інформація з перських та китайських джерел про втечу Бачмана на острів у морі дозволяє визначити місце його останньої битви з монголами в дельті Волги, тобто на території Саксіну [71, с.117].

Тривала боротьба народів Поволжя проти монголів може бути пояснена лише об'єднанням зусиль усіх народів регіону для опору монголам. З цим можливо те, що Бачман отримав притулок у Саксіні і, разом із волзькими булгарами та саксінами, боровся проти Чингізидів. Його окремі напади на монголів можливо були успішними. Проте удача могла бути на його боці тільки до Великого Західного походу, коли основні сили Чингізидів вторглися у Поволжя.

Монголам необхідно було захистити свій тил на етапі початку Великого Західного походу. Раніше ми вже згадували свідчення, що Субедей виступав проти Бачмана. По сусідству з цим, є розповідь про те, що саме Мунке здійснив руйнівний удар по армії Бачмана.

Експедицію в степи східних кипчаків перед зіткненням з хорезмійцями доручили лише досвідченому та вправному військовому вождю. Найбільш придатним для цієї ролі був Субедей-багатур. Згідно з свідченнями Юань-ші, саме він провів перший розвідувальний похід у східну частину Дашт-і Кипчаку [84, 99]. Мунке, на момент війни з хорезмійцями, ще не мав достатнього військового досвіду.

Щодо подій Великого Західного походу, головною метою якого було підкорення кипчаків, китайські хроністи свідчать, що формальним керівником був Бату, але військове керівництво перебувало у руках Субедея [84, с. 53]. Саме він мав розробити план для розгрому армій народів Східної Європи.

Для захисту тилу під час завоювання Північно-Східної Русі в Дашт-і Кипчак були залишені загони Берке, Шибана, Бучека та Бурі. Управління степовими просторами було важливим для Чингізидів, які рушали на Великий Західний похід. І саме через Дашт-і Кипчак в 1242 році до Бату та Субедея надійшла інформація про смерть великого хана Угедея. Важко уявити, що Гуюк та Мунке повернулися б безпечно в Монголію через неохоплені та неспокійні простори. Наша думка полягає в тому, що під час Великого Західного походу монголи організували систему зв'язку з Монголією.

Цікаво, що повстання кипчаків у Східній Європі, коли основні сили Чингізидів перебували в Центральній Європі, було придушене двома загонами під командуванням Кутана та Сонкура [77, с. 38]. Резервні сили Джучидів, які не брали участь у Великому Західному поході, допомагали останнім встановити порядок у Дашт-і Кипчак.

Бату, Берке, Бурундай та Субедей не повертались на території, які були абсолютно непідкорені, і не встановлювали власну державу з нуля. Перед поверненням з походу ситуацію на цих землях утримували сили улусу Джучі. Таким чином, керівники Великого Західного походу отримували підтримку з Середньої Азії, регіону, який знаходився найближче до театру воєнних дій. У 1237/1238 роках практично не було можливості для Бачмана підняти повстання під час перебування монголів на території Північно-Східної Русі [20, с. 61]. Монголи мали перемогти кипчаків Бачмана або одночасно з підкоренням болгар, або невдовзі після цього. Тези західних дослідників знаходять відображення в джерелах. Якщо Бачман і дійсно був поразений монголами, то це могло статися до нападу на Русь.

Слід звернути увагу на участь колаборантів у монгольських завоюваннях. З історичних джерел видно, що частина населення Поволжя вступила в співпрацю з монголами, на чому відзначались болгарські правителі Баян та

Джику [22, с.143], а також, ймовірно, інші, невідомі в історії, лідери, яких китайський хроніст назвав хабічі [84, с. 53].

До Великого Західного походу конфлікт між сторонами мав характер взаємних набігів, які не призводили до серйозних наслідків. В період 1236-1237 років бойові дії охопили весь регіон Поволжя та Приуралья. Бачман вів партизанську війну, де до його сторони приєднувались всі ті, хто не бажав служити Чингізидам [77, с. 24]. Ліквідація військ цього кипчацького вождя була важливою метою східноєвропейської кампанії.

Субедей очолив один із корпусів монгольських військ проти Бачмана, при цьому його командуванням опікувалися численні царевичі. З метою відсічення Бачмана на острові в дельті Волги, монголи організували облаву на кипчаків у Поволжі. Згідно з татарською генеалогією та Юань-ші, можна стверджувати, що Бачман не піддався страті з боку монголів. На відміну від цього, він приєднався до монгольського війська та взяв участь у війнах проти Рязанського та Володимиро-Суздальського князівств. Його нащадки стали частинами правлячого класу Улусу Джучі, представниками місцевої родово-племінної еліти. Розшуки кипчацького вождя охоплювали як суходіл, так і воду. Знайшовши його, монголи подолали опір ільбарі та інших кипчаків. Перемога над Бачманом у 1237 році була одночасно завершенням тривалої боротьби із східними кипчаками (ольбурлік/ільбарі та канглами) та одним із перших етапів Великого Західного походу.

Отже, восени 1237 року верхівка Монгольської держави почала готуватися до походу за Волгу. Свідчення іранського історика Рашід-ад-Діна з кінця XIII - початку XIV століть, який використовував джерела першої половини – середини XIII століття, зафіксовано, що члени династії Чингізидів зібралися на курултай і, «досягши загальної згоди, вирушили війною проти руських» [2, с. 203].

Перший удар монголо-татарської кінноти був завданий Рязанському князівству на початку зими 1237/1238 року. Князі феодально роздробленої Русі вирішили взятися за ворога кожен окремо. Рязанський князь Юрій вислав послів до володимиро-суздальського та чернігівського князів із проханням про допомогу, але не отримав її. За словами «Повісті про розорення Рязані Батием», «ледве здолали їх (рязанців) сильні полки татарські». «Резвецы и удалуы рязанские», як вони називають руських воїнів у «Повісті...», відважно взяли за бій і практично вся військова сила загинула [44, с. 207].

Монголо-татарське військо, використовуючи облогові машини та вогнемети, розгромило Рязань і практично знищило всю її житлову площу. Місто було вражено вогнем і залишено в руїнах, і досі його територія лишається безжиттєвою, оскільки сучасна Рязань розташована в іншому місці. Після цього війська напали на Володимиро-Суздальське князівство, яке володіло найпотужнішим військом у Русі того часу. Але навіть це князівство не встояло перед чисельною перевагою ворога в декілька разів. Володимир був захоплений і зруйнований, а військо князя Юрія Всеволодича після жорсткої битви на річці Сить зазнало страшної поразки. Сам великий князь був вбитий, а майже вся його дружина полегла. До цього часу на березі цієї річки можна побачити багато курганів, що є могилами воїнів, які загинули у битві. Володимиро-Суздальська земля була спустошена непримиренними загарбниками [80, с. 195].

Після цього монголо-татарські орди вирушили на південь. В кінці березня 1238 року головна група під командуванням Батия наблизилася до невеликого чернігівського міста Козельськ. Батий майже два місяці намагався утримати місто в облозі, і лише тоді, коли з Волги прибув обоз із облоговими машинами, йому вдалося зламати опір оборонців. «Татари боролися, щоб заволодіти містом», пише західноруський літописець, «вони зруйнували міські стіни і

проникли на вал. Але жителі Козельська відчайдушно відстоювались, наносячи їм удари ножами», а потім здійснили відважний вихід, вийшли з уже палаючого від пожежі міста і, знищивши чотири тисячі татар, всі загинули [7].

Після дворічного періоду відпочинку в степах причорномор'я монголо-татарські орди направилися на Київ. Тривалість цього відпочинку була вкрай обмеженою. За східними джерелами, вони постійно вели війну з половцями, черкесами і аланами, нападали на рубіжні руські міста та жорстоко придушували визвольні рухи завойованих народів. Протягом цього періоду вони захопили два великі міста в південній частині Руської землі: у березні 1239 року Переяслав та в жовтні того ж року Чернігів. Після цього монголо-татари вирушили на схід вздовж рік Десна та Сейм, де зруйнували міста-фортеці, побудовані для захисту від половців, такі як Путивль, Рильськ, Глухів і інші.

Данило більше не сумнівався: монголо-татарська небезпека не обійде його князівство. Таким чином, він разом із сином Львом вирушив до Угорщини, намагаючись укласти угоду з королем Белою, зміцнивши її шлюбом Льва з королівною. Однак король вагався пов'язувати свою долю з Данилом, передбачаючи можливий напад татар на Західну Русь. Він сподівався, що ворожа навала обійде його державу, але його прогноз був помилковим. Після невдалих спроб у Угорщині, Данило Романович так само безуспішно намагався виступити проти Батия малопольського і мазовецького князів.

Писемні джерела свідчать, що восени 1240 року монгольські війська під командуванням Бату-хана розпочали масштабне вторгнення в Південно-Західну Русь. Згідно літопису, в монгольському війську брали участь загопи родинного брата Бату-хана - Орди, племінника Бірюя, двоюрідних братів Байдара, Гуюка, Кадана, Бучека і Менгу. їх підсилювали відділи темників Субедея і Бурундая [16, с. 5].

Однак перед вторгненням в Південно-Західну Русь східні джерела свідчать про суттєві зміни в складі монгольських західних сил як з точки зору якості, так і з точки зору кількості. Передусім, найбільш бойові корпуси царевичів Гуюка і Менгу Угедей-каан були замінені ордами Кадана, Бурі і Бучека [25, с. 39-40]. Ймовірно, це було зроблено для послаблення влади Бату-хана та обмеження масштабів майбутніх завоювань. Тим не менше, армія залишалася значною. За перськими джерелами, на момент вторгнення в Угорщину під командуванням Бату-хана налічувалася 200 тис. чоловік [29, с. 148-149].

Склад особового контингенту був досить різноманітним, і провести точний підрахунок виявляється надзвичайно складним завданням. Зазвичай, самі монголи становили близько 4 тис. осіб [24, с. 177], але важливо враховувати, що ця кількість була розподілена між чотирма братами-Джучідами (Бату, Берке, Орда, Шейбан і Тангут). У складі армії також було значна кількість половців, які приєдналися до монголів у Поволжжі. Можливо, саме вони були частиною авангарду, під командуванням Шейбана [26, с. 37-39]. За даними Шереф-ад-діна Йезді, в авангарді було близько 2 тис. осіб [29, с. 149-52]. Ймовірно, під його керівництвом служили також загони мордвинів, що вирізнялися особливою жорстокістю. Їх участь у армії Бату-хана підтверджує і брат Ц. де Брід, індикуючи, що крім них були загони волзьких булгар [34, с. 43]. Крім цього, в армії знаходилися русичі, черкеси, кипчаки, мажари та інші народи.

Субедей обіймав посаду темніка і командував підрозділом, розмір якого не був менший за тумен. Під керівництвом Бурундая в кампанії з завоювання Північно-Східної Русі перебувало близько 35 тисяч осіб [51, с. 18]. Ймовірно, ця кількість включала підрозділи під командуванням Гуюка. Після відкликання тумену Гуюка його сили мали складати приблизно 20 тисяч чоловік, що все

одно підтверджувало їхню роль основного ударного угруповання. Історичні звіти прямо стверджують, що Бурундай був найсильнішим серед інших темників [20, с. 420].

Отже, є більш ймовірно, що кількість кінних військ монголів під час Західного походу становила близько 50 тисяч. Пересування більшої армії було б проблематичним, що вказує на аналіз запасів фуражу для коней у монгольській армії, який провів Д. В. Чернишевський. Він розраховує, що монгольська армія могла мати не більше 100 тисяч коней (50-55 тисяч воїнів) [87, с. 130]. М. Веселовський подальше зменшує цей показник [26, с. 633-635]. За словами Л. М. Гумільова, для одного вершника необхідно було принаймні три коні – для їзди, волочіння та бойового використання. Отже, утримання півмільйона коней (з армією в 150 тисяч чоловік) було надзвичайно складно. Коні гинули, використовувалися як їжа для воїнів, тому монголи вимагали від міст, які входили з ними в переговори, не лише продовольства, але й коней. Отже, здебільшого монгольська конна армія складалася з 30 тисяч воїнів [40, с. 350].

Визначити навіть приблизну кількість монгольської піхоти є завданням досить складним. Хоча у монгольських військах були піхотні підрозділи, які в той час переміщалися верхи на конях (бродники, руські наємники і т. д.), більш частим методом монгольських стратегій було залучення місцевого населення як передових загонів для облоги міст, відомих як «хашару». Їх завданням було заповнення ровів та захист монгольських воїнів під час штурму стін [11, с. 216]. Ця тактика дозволяла штурмувати міста та фортеці, не зменшуючи темпу просування в глиб території ворога.

На порозі вторгнення збройні сили Південно-Західної Русі суттєво відстали за чисельністю від армії Бату-хана. За розрахунками М.М. Тихомирова, на момент монгольського вторгнення всі Русі разом із союзниками (половцями, чорними клобуками) можливо мали армію в розмірі 100 тисяч вояків (50 тисяч

чоловік належало Південно-Західній Русі) [78, с. 139-141]. Ці підрахунки досить близькі до реальності. Наприклад, у битві на р. Калка у 1223 році брало участь близько 40 тисяч руських військ та 20-25 тисяч військ союзників. Важливо врахувати, що в битві брали участь армії трьох найбільших князів Південної і Південно-Західної Русі, а також війська половецького хана Котяна і союзні київському князю клобуки. Згідно з руськими літописами, лише кожен десятий повернувся додому, загинуло 9 руських князів [17, с. 380-381]. За іншими даними, втрати з боку руської сторони перевищили 100 тисяч осіб [36, с. 239].

Ураховуючи пройдений 17-річний період, здавалося, що здатність до опору відновилася. Однак:

- 1) Втрата значної кількості озброєння і обладунків, які економіка Русі не змогла повністю відновити;
- 2) Велика кількість новобранців загинула в 1223 році;
- 3) Смерть князів спричинила боротьбу за княжі столи, що призвело до нових втрат серед дружинників;
- 4) Часті зміни київських князів в політичному плані серйозно ослабили місто – в 1239 році князі, які захоплювали Київ, були слабкими чужинцями і, не довіряючи місцевому населенню, покладалися на свою обмежену дружину, і не здійснювали заходів з реконструкції міських укріплень. Ця ситуація призвела до часткового відновлення збройних сил лише в Галицькому і Волинському князівствах, але навіть ці князівства не мали можливості встояти проти потужної монгольської армії поодинці;
- 5) З посиленням феодалної експлуатації віддавати зброю селянам стало ризиковано;
- 6) Низька купівельна спроможність не дозволяла придбати озброєння та обладунки;

7) Навіть за умови тотальної мобілізації, руська армія переважно складалася з піхоти, що робило її менш ефективною у протистоянні з швидкою кіннотою.

В історіографії існує думка про низький рівень боєздатності військ Південно-Західної Русі. Згідно з М. Березіною, їх визначала стрімкість в нападах, але вони не були придатні для тривалого ведення бою [19, с. 224]. Однак руські армії у XIII столітті формувалися за європейським зразком: компактні та складалися з добре підготовлених професійних воїнів. Узагальнено в технічному та тактичному плані, вони перевершували завойовників [58, с. 5]. Така армія здатна була утримувати в покорі велику феодальну округу, пригнічуючи або запобігаючи неорганізованим і слабо озброєним селянським повстанням, а також ефективно відстоювати владу князя і протистояти узурпаторам. Головним завданням княжої дружини було виконання повноважень князівської влади. Зрозуміло, що така армія не могла ефективно протистояти масованій зовнішній агресії від кочівників, так само як і не навчене, слабо озброєне народне ополчення.

Отже, перед монгольським вторгненням Південно-Західна Русь, ймовірно, мала невелику, але добре навчену професійну армію, що складалася з піхоти і важкої кінноти. Вже за часів Романа Михайловича кольчугу було замінено панцирем, що покращило захист від стріл [43, с. 170]. На відміну від інших частин армії, піхотинці грали ключову роль в битві, вони переміщувалися на конях і швидко розгорталися перед початком битви [39, с. 128].

У той час, повністю відсутня була легка кіннота, що раніше компенсувалася залученням кочовиків до військових операцій. Галицьке і Чернігівське князівства активно користувалися половецькими загонами, але після поразки на Капці в 1223 році половецькі орди, що сусідили з Руссю, відійшли до Угорщини [1., с. 84-85]. Київські князі традиційно розраховували

на чорних клобуків, які оселилися в Пороссі. Етнічне походження цих клобуків залишалося невідомим, і деякі дослідники вважали їх алано-яськими пришельцями з Кавказу. Вони виконували функцію оборони шляху із степу через бузький степовий коридор. Проте, починаючи з XII століття, вони активно осідали в стаціонарних поселеннях, що несприятливо впливало на їхню боєздатність [10, с. 30-62].

На початку осені 1240 року монгольська армія вторглася в межі Південно-Західної Русі з південного сходу. Першими об'єктами для захисту від монгольських завойовників були фортеці, розташовані вздовж річки Рось. Ця оборонна лінія базувалася на маленьких городищах-замках, побудованих вздовж річки Рось для захисту від кочівників. Їхні розміри були невеликі, з площею не більше 1 гектара, але вони були обладнані ярами і болотами [39, с. 97]. Хоча гарнізони цих прикордонних фортець могли захищати населення міських околиць від нападів половців, вони були неспроможні витримати атаки армії Бату-хана.

Схоже, мешканці міста Воїнь, не спираючись на оборонні стіни, вирішили залишити місто без бою, що видно з відсутності слідів штурму та пожежі на городищі. Проте деякі інші міста виступили проти монголів [54, с. 247]. Наприклад, мешканці городища біля хутора Половецького в середній течії Росі виставили опір, але місто врешті-решт було захоплено та знищено. Також опір організували мешканці городища на Дівич-горі та на Нижній Росі, а також люди, що проживали на Княжій горі.

Місто Київ становило серйозну перепону для військ Бату-хана. Для заволодіння таким великим містом монголам довелося скерувати туди всі свої сили. Перші загони монгольського війська з'явилися на Київщині ще на початку осені і частково оточили місто. Ймовірно, саме на це намікає автор Псковського третього літопису, стверджуючи, що облога тривала 10 тижнів і 4 дні. Про

тривалість облоги також згадує Плано Карпіні [6, 25]. Можливо, саме тому відступаючі дружинники з Поросся не змогли підкріпити оборону столиці. Із наближенням основних монгольських військ розпочався штурм Києва, який тривав 9 днів.

Не було наявних військ для захисту стародавньої руської столиці. Підпорядковані тисяцькому Дмитру були лише загони для збереження порядку, а формоване з населення ополчення не могло ефективно утримувати широку оборонну лінію укріплень. Крім того, частина мешканців могла покинути місто, утікаючи до оточуючих лісів [7, с. 417]. Навіть у лісах монголи організовували полювання на втікачів. В місті залишилися лише заможні люди разом зі своїми слугами, які боялися як своїх бідних співвітчизників, так і загарбників.

Проте Київ мав сприятливі топографічні умови для свого захисту. Знаходячись на високих пагорбах, місто було неприступним з трьох сторін. Його мури залишалися найпотужнішими серед усіх давньоруських міст. На валах висотою 12 м і шириною 20-25 м стояли дубові стіни, посилені кам'яними вежами [52, с. 6]. Тільки з боку Лядських воріт, розташованих в низині, місто було вразливим. Така обставина дозволила тисяцькому Дмитру зосередити основні сили для опору на відносно невеликій лінії оборони. Тому лише з приходом морозів, коли болото застигло, монголи змогли використати стінобитні машини. За їхньою допомогою 5 грудня були проламані стіни, і оборонці Києва відступили до укріплень «міста Володимира». Рішучий момент настав 6 грудня, коли під руїнами церкви Святої Богородиці були поховані останні захисники міста [7, с. 395-397].

Виконуючи умови капітуляції, захисники передали свою зброю завойовникам. Проте, у останні миті, міщани виявили підступні плани монголів і, вже позбавлені засобів оборони, влаштували відчайдушний опір. Обман став типовим тактичним ходом монголів. Згідно із свідченням монаха де Бріда, який

відвідав монголів у 1245 році, «спочатку вони обіцяють великі блага, а врешті-решт нещадно вчиняють нескінченні жорстокості» [59, с. 57]. Усе населення, включаючи дітей, у Колодязині було винищене. Скелети людей, знайдені на місці пожежі, свідчать про масове вбивство, а велика кількість розрубаних людських кісток і свідчить про різанину на городищі. Багато черепів містять сліди від ударів меча або шаблі. Після знищення мешканців Колодязина монголи викрали всі цінності і, лише після цього, спалили місто [16, с. 9].

Шкода, завдана місту в результаті розгрому, була значною. З більше ніж 40 монументальних споруд уцілили лише Софіївський, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький і Печерський храми [79 с. 175]. За свідченням Плано Карпіні, з 9 тис. дворів уціліло 200, а з 50-тисячного населення в місті у 1245 р. проживало не більше 2 тис. чол. [6, с. 25]. У деяких районах Києва життя відновилося лише через декілька століть [79, с. 175].

Знищивши стародавню столицю Русі, війська Бату-хана захопили прилеглі міста-фортеці Вишгород і Білгород, а після цього в двох напрямках вирушили на захід – до Володимира і Галича. Маршрут монгольської армії пролягав через систему оборонних споруд вздовж річок Тетерів, Случ, Горинь, Південний Буг (прикордонна територія Київської, Волинської і Галицької земель). Також на цьому шляху знаходилися невеликі міста-фортеці. Проте, більшість укріплень перед вторгненням втратили свою колишню важливість і перетворилися на феодальні центри. Гарнізони вже не оберігали кордони, а використовувалися для утримання в покорі залежного населення [32, с. 71]. Тим не менше, навіть при цьому в містах існували гарнізони з професійних воїнів, здатних чинити опір. Околиці, міста-фортеці, підсилені населенням, яке приєднувалося до оборонців, ставали центрами опору перед загарбниками. Саме тут на деякий час вдалося зупинити просування монгольських військ. Більшість цих укріплень мають сліди пожеж. Під фортечними стінами, вигорілими

будівлями, на вулицях знайдено сотні людських кісток зі слідами насильницької смерті [79, с. 176]

Одні з перших, хто відчули на собі силу монгольського наступу, були поселення в районі правих приток річки Тетерів, зокрема городище Райки, яке слугувало типовим містом-фортецею. Ідентифікація цього міста важка за літописними джерелами, але беззаперечно воно входило до системи укріплених поселень, що будувалися для захисту південних кордонів руських земель від кочівників. Городище слугувало важливим центром округи, обладнаної потужними укріпленнями, включаючи рови та глиняні вали, з баштами на валах для посилення оборонної стіни. Незважаючи на ці заходи, укріплення не змогли захистити мешканців міста від загарбників. Чоловіки загинули у битві, жінки і діти пережили пожежу. Саме городище наповнене людськими кістками, але монголам не вдалося здобути здобич, оскільки пожежа знищила врожай та худобу оборонців, включаючи корови, коні, свині та вівці [38, с. 130].

Після захоплення Потетерів'я, монгольські загони продовжили свій похід на захід. Першим великим містом, яке перешкоджало монгольському походу, був Колодяжин [7, с. 397]. Колишнє місто-фортеця служило ключовим елементом прикордонної лінії між Волинським і Київським князівствами. Проте, втративши свою стратегічну важливість, Колодяжин, так само як і інші міста-фортеці, став маєтком великого феодала. З точки зору стратегії, місто було розташоване дуже вигідно – стояло на виступі плато корінного берега, на висоті 35 м над річкою. З північного боку місто оточувала подвійна лінія валів і ровів. Західна частина міста обривалася крутим схилом до річки і була неприступною.

З півдня та сходу Колодяжин був оточений ярами, які для надійності були штучно поглиблені і з'єднані із зовнішнім ровом глибиною 3 метри і шириною 7 метрів. Зовнішній вал висотою 4 метри був додатково підсилений високою

дерев'яною стіною [1]. Щоб захопити місто, монголи змушені були застосувати 12 пороків. Проте, не досягши мети, монгольські полководці розпочали переговори з мешканцями міста про його здачу і досягли в них успіху [1, с. 397]. Умови здачі та мотивація захисників залишаються невідомими, адже у фортеці було достатньо захисників, включаючи міщан та мешканців околиць. Можливо, оборонці Колодяжина розраховували на те, що монголи будуть милосердні до болохівських міст, або вони сподівалися на милість завойовників [7, с. 399]. Однак у планах монголів не було збереження такого міцно укріпленого міста в тилу. Крім того, як великий феодалний центр, Колодяжин мав значні багатства і запаси продовольства. Виконуючи умови здачі, захисники передали свою зброю загарбникам. Проте в останній момент, вже обеззброєні, вони влаштували відчайдушний опір. Звісно, сили були нерівні, і всі мешканці Колодяжина, включаючи дітей, були винищені. Розстріляні скелети та численні розрубані кістки свідчать про масове вбивство на городищі. Серед кістяків, знайдених у напівземлянці, був той, в якого застряг залізний наконечник стріли. Після знищення мешканців міста, монголи забрали всі цінності та після цього спалили Колодяжин [15, с. 7].

Під ударами завойовників наступними містами, що зазнали руйнувань, стали Кам'янець і Ізяслав. Доля цих населених пунктів була схожою на долю попередніх [20, с. 397]. Ізяслав, так само як і інші міста у верхів'ї річки Горинь, представляв собою типове місто-фортецю. Система його укріплень включала багаторядні вали та рви глибиною 4 метри і шириною 10-16 метрів. Загальна глибина оборонної лінії становила 50-100 метрів [17, с. 63].

Присутність таких масивних укріплень в Ізяславі свідчить про те, що місто спочатку було засноване як прикордонна фортеця, а з часом перетворилося на центр феодалної округи. Гарнізон міста, як і в аналогічних феодалних центрах, складався з професійних воїнів-дружинників, можливо,

важкої кінноти [16, с. 82]. На місцевих згарищах знайдено шпори з срібними і золотими насічками, шолом із залишками срібного патирування, орнаментовану булаву із шиферу [22, с. 70]. Під руїнами надворітної башти виявлено скелет руського воїна-воєначальника в кольчuzі, шоломі, із мечем і списом [16, с. 69].

Як показав попередній хід подій, монголи метою взяття таких феодальних центрів перш за все прагнули поповнити свої запаси. Таким чином, мешканці міста не мали іншого виходу, крім запеклого опору завойовникам. У наслідок цього всі мешканці міста – 1,5 тисячі осіб – були вбиті. Місто перетворилося на свого роду цвинтар, де залишки згарища перемішалися з людськими кістками [22, с. 72].

Однак монгольські війська зіткнулися з труднощами при намаганні обійти сильно укріплені міста, такі як Крем'янець, Холм і Данилів. Ймовірно, ці населені пункти розташовані поза основним маршрутом монгольської колони, і невеликі загони не мали достатньої сили та обладнання для штурмування таких укріплень. Крім того, Бату-хан не планував тривалий час затримуватися на руських теренах. Тому більш міцно укріплені міста змогли витримати атаку окремих монгольських загонів, а деякі, як міста Болохівської землі, без належних оборонних споруд, вирішили добровільно піддатися монголам.

Захоплення Києва та інших міст відкрило шлях Батієві на захід. Літописець з Галича зазначає, як хан дізнався, що Данило перебував у Угрі, і відправився самостійно до Володимира (Волинського). Операції щодо завоювання міст на південному заході були впроваджені його воєводами з таким вражаючим розмахом, що навіть сучасна людина може уявити. Наприклад, для захоплення невеликого волинського міста Колодяжин вони використали аж 12 таранів. Лише можна уявити, скільки зусиль було вкладено в атаки на стіни та брами головних міст південної Русі, таких як Київ, Галич і Володимир Волинський. Однак вміння поневолених іноземних механіків та

інженерів, які працювали на ханському дворі, мало свої обмеження. Створені ними облогові машини виявились безсилі перед могутніми фортецями Крем'янця і Даниліва на Волині, і ці міста уникли ворожого пограбування.

Отже, західний похід монголо-татар та події, пов'язані із захопленням Києва у 1240 році, стали визначальним етапом в історії Київської Русі, залишивши величезний вплив на її політичну, соціальну та культурну ситуацію. Наслідки цих подій були драматичними для Київської Русі. Захоплення міста та руйнування його важливих культурних та оборонних споруд призвели до серйозних економічних втрат та втрати значущості як політичного та культурного центру Русі. Це призвело до періоду занепаду Київської Русі, який тривав кілька століть. Після вторгнення монголо-татар, князі Київської Русі визнали себе васалами Золотої Орди, що змінило структуру влади та призвело до зміцнення впливу монгольських ханів у регіоні. Події 1240 року відобразилися на подальшому розвитку політичної картини в Східній Європі. Західний похід монголо-татар і захоплення Києва мали серйозні та довгострокові наслідки для Київської Русі, ставши вирішальними факторами у формуванні нових політичних та культурних реалій в регіоні.

РОЗДІЛ III. МОНГОЛО-ТАТАРСЬКІ ПОХОДИ КУРЕМСИ І БУРУНДАЯ: ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ

3.1. Підготовка та реалізація походів монголо-татар на Галицько- Волинські землі

У той час, основні сили монголо-татарського війська наближались до Володимира Волинського, якого літописи описували як велике, густозаселене та добре обладнане місто. Кілька місяців потому, коли Данило повернувся із еміграції, він стикнувся зі страшними наслідками руйнувань та смертей: «Ніхто у Володимирі не вижив, церкви переповнені... трупами». Літописець може бути трохи перебільшив, але ситуація дійсно була жахливою. Археологічні розкопки у Володимирі підтвердили, що більшість захисників міста були винищені, а нападники, обурені тривалим спротивом місцевого населення, жорстоко покарали багатьох. Зокрема, археологи знайшли черепи людей із вбитими у них цвяхами, як це відомо з Києва, Чернігова, Рязані та інших руських міст, зруйнованих татарами.

Галич також впав під ударами ворожих таранів. Князівський двір та дружинники вирушили з розграбованого міста до нової столиці, заснованої Данилом у 30-х роках, – Холма, неприступної фортеці, що височіла на високій горі. Сам Данило тоді перебував у Польщі, де намагався отримати допомогу для Русі, яка страждала від нападів монголо-татарської орди.

На початку 1241 року вороже військо завоювало усю Південно-Західну Русь, але це супроводжувалося великими втратами. Ного тумени (корпуси) і тисячі (полки) дуже розрідилися, а воїни були втомлені. Це змусило Батия відмовитися від планів завоювання всієї Європи, доходження до Риму і Середземного моря. Після розгрому руських земель, як зазначив галицький записувач, «Батий направився до угрів» [13, с. 208].

Трагічно завершилася навала орди Батия на Східну, Центральну і Південну Європу, яку літописці охарактеризували як «Батиев погром». Давньоруським землям був завданий удар такого розміру, що їм не вдалося відновитися протягом багатьох десятиліть. Колись плідні ниви зараз поросли бур'яном і лісом. Тверський літописець висловив тугу, записавши: «Села від того нечестивого Батиевого полонення опустіли». Селяни або загинули в бою з ворогом, або розбіглись по лісах і зникли. Із часом вони повернуться до своїх зруйнованих селищ, відбудовуючи житла та обробляючи землю.

Міське населення зазнало ще гіршої долі, багато з них було знищено монголо-татарами. Найбільш продуктивна частина стала рабами у руках монголів, виведеними з Русі. Техніка багатьох ремісничих професій занепала, а деякі навіть зникли.

Після нападу орди Батия Русь, яка вже була роздробленою, стала ще більше роз'єднаною. Татарське підданство завадило процесам об'єднання давньоруських земель, які планувалися напередодні і які в певній мірі залежали від діяльності Данила Романовича в Південній Русі. Хани суворо стежили за князями, не дозволяючи їм зміцнюватись чи укладати союзи. Знищення лицарства позбавило князів колишньої могутності.

«Батийв погром» виявився особливо руйнівним для Галицько-Волинського князівства, серйозно ослабивши князівську владу. Великі галицькі бояри, вороги Романовичів, використали цю ситуацію, намагаючись відібрати владу у своїх князів-сюзеренів.

Щодо штурму монголами центрів Галицько-Волинської Русі, інформація обмежена. Іпатіївський літопис лише зауважує, що місто було захоплене «списом», а населення було знищене [16, с. 10]. Рашід-ад-Дін додає, що штурм Володимира Волинського тривав 3 дні, під час як загарбники, розлючені сильним опором, застосовували жорстокі катування, вбиваючи металеві гвіздки

в голови полонених [25. С. 45]. Данило Романович не вжив жодних заходів для покращення оборони міста, і, ймовірно, йому було приречено втратити місто, незважаючи на потужні укріплення, які вважалися одними з найсильніших у регіоні [30, с. 11]. Доля Галича була схожа на долю столиці Волинського князівства. Після завершення військових дій в Русі весною 1241 року війська Бату-хана вторглися в угорські та польські землі [20, с. 61].

У писемних джерелах зафіксовані значні розміри руйнувань малих міст у Волинському та Галицькому князівствах [1]. Археологічні дослідження підтверджують, що на всій території Галицького князівства в середині XIII століття відбулася масова зупинка життя на городищах і в селищах (Плісненськ, Ясенів, Олесько, Більче Золоте, Зеленче, Болотня, Звенигород, Городов, Василів і так далі) [31, с. 177]. Захоплення цих міст супроводжувалося масовими вбивствами мешканців. Наприклад, на городищі в селі Городниця, Городенківського району Івано-Франківської області, виявлені сліди великої пожежі, а у житлах знайдено кістки дітей і дорослих із ознаками розчленування, що, ймовірно, пов'язані з подіями 1240-1241 рр. [30, с. 9]. Однак важливо не приймати беззастережні припущення, що загибель цих міст пов'язана виключно з монгольським завоюванням. Наприклад, у культурному шарі городища в селі Городниця відсутні археологічні артефакти, характерні для монгольських завойовників. Результати розкопок літописного Плісненська, що входило до складу Галицького князівства, свідчать, що це велике феодальне місто зазнало спаду тільки в другій половині XIII століття [32, с. 71].

Після відступу монгольських військ Південно-Західна Русь, так само як і інші території, що стали об'єктом монгольської агресії, сильно постраждала. Важливі державні центри, такі як Київ, Галич і Володимир Волинський, були руйновані. Багато невеликих селищ і міст були знищені. Кількість втрат серед населення важко оцінити. У Ізяславі, наприклад, втрати становили приблизно

1,5 тис. жителів. За перськими джерелами загальна кількість вбитих під час монгольського наступу в Східну Європу становила 270 тис. осіб [29, с. 146]. Багато населення потрапило в полон і потім було переселене до золотоординських міст [35, с. 245]. Здається, що руські полонені фактично перебували у статусі державних рабів [37, с. 165].

Отже, можна визначити, що успішність дій монгольського війська на Русі та в Європі була обумовлена декількома факторами: 1) чисельна перевага монгольської армії над руською; 2) досвідченість монгольських воєначальників; 3) майстерність у веденні психологічної війни; 4) ефективне використання місцевого населення і військовополонених; 5) точність і вправність монгольських лучників; 6) витривалість кінноти та невибагливість воїнів, що спрощували постачання; 7) застосування облогових машин, які дозволяли взяти сильно укріплені міста. Ці фактори, у поєднанні з жорсткою дисципліною в армії, робили монгольське військо найефективнішою воєнною силою середньовіччя.

Збройні сили Русі в технічному і тактичному відношенні були переважаючими над супротивником. Навіть при об'єднанні руських дружин, не зважаючи на військову майстерність воїнів, руським князівствам не вистачало шансів на перемогу. На Русі відсутні були досвідчені полководці, які могли б керувати великими арміями, і можливість об'єднання вже втрачена ще в 1235 році. У такій ситуації князівствам доводилося або підкорятися, або відводити свої війська. Проте руські князі виявили бездіяльність. Населення, рятуючись, було залишене на волю долі, а самі князі вирушили за кордон, не беручи участі в захисті міст. Як наслідок, мешканці міст залишались самі на один бік і приймали власне рішення про те, як діяти перед загарбниками – одні намагалися віддати відчайдушний опір і були знищені, інші виходили з міст та приховувалися в лісах або добровільно здавалися.

З іншого боку, можна відзначити, що під час завоювання Південно-Західної Русі, на відміну від північно-східних руських князівств, монгольська армія не використовувала тактику широкого фронту в наступі, як це вказують деякі дослідники [40, с. 165]. Замість цього, основні сили монголів просувалися двома колонами. Під час цього вторгнення в основному захоплювалися великі княжі центри та поселення, що перебували на шляху агресорів. У зв'язку з цим, більша частина території Південно-Західної Русі не зазнала повного знищення, на відміну від Північно-Східної Русі. Таким чином, погляд на повне знищення Південно-Західної Русі виявився помилковим. Бату-хан не здійснював повного виведення та очищення територій, як у Північно-Східній Русі. Як наслідок, після 1241 року в Києві з'явилися купці з Генуї, Венеції, Пізи і Акри. Літописи також свідчать, що життя в Південно-Західній Русі продовжувалося, а міста швидко відбудовувалися [57, с. 398-400]. Це вторгнення показало, що завоювання Південно-Західної Русі не відбулося – князі не визнали монголів вищими. За характером вторгнення можна порівнювати його із великим грабіжницьким набігом.

Негайно Романовичі розпочали процес відновлення свого сюзеренітету над землями Галицько-Волинського князівства. Монголи не залишили цього розвитку подій без уваги, і під час повернення з Угорщини взимку 1242-1243 років ординці атакували Галицьке Пониззя. Ймовірно, це було відповіддю на каральні походи галицького війська проти князів у Болохові, які визнали ординську владу. У зимовий період 1243-1244 років ординці направили значні сили на Волинь, яка вже повністю знаходилася під контролем Романовичів [29, с. 154].

Військовими частинами та тисячами в армії Бату переважно командували оглани (царевичі) Джучидів. Балакай (Балга) та Меркан служили під керівництвом свого батька. У 1257 році Балакай був відправлений на допомогу

Хулагу у завоюванні Ірану, але став жертвою конфлікту між Хулагу та Берке. Хулагу, який не хотів віддавати Джучидам контроль над Азербайджаном, звинуватив Балакая у змові проти нього і стратив його у 1261 році. Це визначило початок непримиренного протистояння між Джучидами та Хулагуїдами [41, с. 156]. Зимом 1243-1244 років брати очолили значні сили, оскільки монгольська армія направлялася на столицю Данила, Холм, яка витримала напад самого Бату. Монголи досягли Володави, майже дійшовши до самого Холму.

Є всі підстави думати, що в 1241 - 1243 рр. між монгольською верхівкою та Романовичами ще не була налагоджена якась система взаємовідносин, оскільки, як вважає В. Л. Єгоров, зворотний похід кочівники здійснювали дуже повільно. Тільки взимку 1242 - 1243 рр. монгольські орди появляються знову в причорноморських та прикаспійських степах [48, с. 411].

Також важливо відзначити, що протягом першої половини 40-х років певні території на південному напрямку Русі ставали в певній мірі залежними від монголів та входили у структуру величезної кочівницької імперії. Спеціально варто згадати прикордонні зони, що межують із степами, на південь від руських та західних земель, такі як Переяславльський край, Поросся, Пониззя, а також території берладників (відомих як "вигонці галицьких") і інші. Монгольська ставка в Сараї, а також монгольські військові командири (темники) прагнули встановити та підтримувати прямий контроль над цими областями. У XII столітті жителі регіону між Дунаєм та Дністром більшість часу перебували під владою Галичини. Проте на початку XIII століття, під час громадянської війни, вплив Галича на ці території зменшився, хоча берладники активно брали участь у перших зіткненнях з монголами під час калкських подій у 1223 році. В першій половині XIII ст. на частину земель між Карпатами та Дністром посилює свій вплив Королівство Угорщина [49, с.107]. Монгольська

експансія призвела до страшного розорення Дністровсько-Дунайського межиріччя, яке потрапляє під владу степовиків 15. Відомо, що в 40-і рр. Переяславльським краєм безпосередньо управляв монгольський намісник [94, с. 5]

Давши васальну присягу перед Мауці взимку 1243-1244 років, Данило Романович був зобов'язаний складати присягу за всі свої володіння. Уже взимку 1242-1243 років монголи ясно продемонстрували свій контроль над землею Галицькою [62, с.107].

Отже, його візит до ставки Батия, перед яким передували переговори щодо отримання дозволу на таку поїздку, може бути спровокований або реальною загрозою втрати Галицької землі, або спробою відновлення Києва. Останнє стає вельми ймовірним після блискучої перемоги у 1245 році під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина (що є порушенням прав Батия як верховного сюзерена).

Бату підтвердив Данилові права на Волинські та Галицькі землі, але виразно вказав, що монголи не бажають відродження Київської Русі, навіть як васальної держави. Подальше відновлення важливості Києва було підкреслено наданням ярлика на Київ Олександрові Невському, якого визнав старшим серед володимиро-суздальських князів. Це не лише свідчило про втрату важливості Києва, але й вказувало на ліквідацію імперії Київської Русі.

Загалом, Бату почав політику, спрямовану на подальше роздроблення територій колишньої Київської Русі. Монголи мали свої відмінні відносини з кожною з цих земель. Старші князі з Володимиро-Суздальської та Рязанської земель стали безпосередніми васалами хана. Імовірно, схожі відносини існували між сюзеренами Смоленської землі та Великим Новгородом, які не були завойовані, але добровільно піддалися. Переяславська земля стала власністю

ординців, а поблизу Переяслава була розташована ставка Коренці. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі Київської землі разом з болохівськими князями стали васалами Коренці.

Саме з цього періоду розпочався різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою в пошуках надійного союзника для боротьби з ординською зверхністю [91, с. 67]. Тоді ж почалося гарячкове укріплення міст і остаточне перенесення столиці у Холм на західному кордоні. Одночасно велися пошуки союзників проти Орди серед руських князів. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців [53, с. 207].

Данило Романович був одним із перших князів, який усвідомив, що для ефективного протистояння нападам потрібні негайні реформи в армії. Відразу після смерті батька, Лев, син Данила, продовжив впровадження військових реформ. Протягом наступних років, аж до його власної смерті, активно здійснювалися заходи щодо реалізації цієї ідеї, але джерела не дозволяють чітко визначити, які саме зміни були внесені за часів Данила, а які за часів Лева.

Ключовим елементом княжої армії стала постійна кінна дружина, складена з професіоналів, які отримували бенефіції та земельні лени за власну службу. Служба в армії передбачала спадковість, починаючи з «детських» та «отроків» і досягаючи статусу «гридя» та «боярина». У зв'язку із складнощами озброєння та захисного обладунку вимагалось постійне навчання та удосконалення. Хоча служба була важкою, вона відкривала можливості для адміністративного та політичного росту. Навіть рядові дружинники часто здобували визначені пости в адміністрації. Князі також проходили усі етапи військово-лицарської підготовки, розпочинаючи з «детських» ступенів. Ця система була загальнодоступною і на Заході.

Дружинники представляли собою важкозброєних кінних лицарів, і їх озброєння коштувало значну кількість корів. Це призводило до того, що чисельність княжої дружини залишалася невеликою, коливаючись від кількох десятків до сотень воїнів залежно від розміру та потужності князівства. Більші дружини поділялися на «стяги» або «хорогви». Бойовий знак «стяг» вказував на поле бою для бійців певного підрозділу, які, враховуючи однакове озброєння та доспіхи, не легко розрізнялися між собою. Прикладом цього була битва на річці Руті у 1151 році, де кияни майже вбили свого князя Ізяслава Мстиславича, прийнявши його за Ольговича [36, с. 102].

Для протистояння монголам необхідно було не лише вдосконалювати озброєння, але також постійно підготовлювати як дружину, так і боярські «списи» і ополчення. Неможливість виставити ефективну кінну армію змусила князя впроваджувати лінійну піхоту, яка була стійкою відносно кавалерійських атак і лучників. Для цього броня піхотинців повинна була бути досить міцною. Однак скарбниця держави, яка зазнала розгрому, не мала достатньо ресурсів для забезпечення вартості цієї броні. Таким чином, у військах Галицько-Волинської Русі у 1253 році, під час походу в Чехію, спостерігалися елементи, схожі на монгольські, оскільки придбання такого озброєння було менш витратним. Така лінійна піхота змушена була регулярно збиратися на тренування, і витрати на ці заходи також взяв на себе княжий скарб.

Це спонукало князя призначити невідомі раніше заходи для відновлення прибутковості княжого скарбу, який походив із соляних копалень (з огляду на важливість солі як об'єкта експорту). Князь звернувся до широкого застосування стратегії приваблення німецьких колоністів, караїмів та вірмен до занепалених та новостворених міст, що включало надання їм привілеїв та дозволів на будівництво своїх храмів. Це були необхідні заходи, ефективність яких підтвердила галицько-волинська піхота, витримавши атаки важкої

ординської кінноти під стінами Володимира у 1257 році. Мужність та стійкість цих ополченців, які були «простими людьми», зафіксована Галицько-Волинським літописом [1].

Монголи продемонстрували вражаючу ефективність швидких маршів, використовуючи для цього 2-3 коні на вершника. Данило Романович зумів стати гідним суперником цим стрімким переміщенням. Ймовірно, також використовували по кілька коней для кожного воїна, перевозячи на них також піхоту. У 1244 році його військо із обозом та металевими машинами пройшло 60 км від Холму до Любліна всього за один день [50].

Ці події завершилися відкритим викликом Золотій Орді у 1253 році, коли Данило Романович прийняв королівську корону від римського папи Інокентія IV. Як васал хана Золотої Орди, він не мав права вчинити це [63, с. 219]. Такий акт міг вказувати лише на одне: повну відмову від ординської залежності. Титул, який Данило Романович прийняв – «світліший король Русі», безперечно свідчив про його претензії до всієї колишньої Русі. Бату був ханом (тобто королем) Золотої Орди і васалом хана Монголії. Прийняття ним королівської корони від римського папи не тільки означало розрив васальних стосунків, але й зрівнювало колишнього васала з його сюзереном.

3.2. Наслідки походів Куремси та Бурундая для Галицько-Волинської держави

Скориставшись боротьбою за владу в Орді, король Данило приступив до реалізації своєї програми. Військо, очолене князем Левом Даниловичем, рушило в Пониззя, де старшина Милей в Бакоті визнав себе примим васалом ординців. Зимом 1253-1254 рр. волинська рать відбила наступ еміра Коренци (Куремси, Курумиші) на Кременець. Протягом 1254-1256 рр. галицько-волинська рать штурмувала болохівські міста, князі яких залишалися ординськими васалами.

Заповнена густою сіткою міст, Болохівська земля перетворилася на руїни. Навесні 1256 року Данило Романович почав готуватися до походу на Київ, чекаючи на прибуття литовців та війська Романа Даниловича з Новогрудка. Ординський емір Корейца, не отримуючи підтримки, повинен був розраховувати тільки на свої власні сили. Поєднавши усі свої ресурси, він вирішив відповісти контрударом. У листопаді 1257 року емір несподівано з'явився під стінами Володимира, де ополчення витримало удар ординської кавалерії, що стало несподіванкою для монголів. Спроба захоплення Луцька також завершилася невдачею. Захисники встигли розрушити міст, а ординська металеві артилерія неправильно розташувала машини, і каміння полетіло в бік ординців. Спроба відновлення машини закінчилася її падінням. Лучани вважали, що їм допомогли святі заступники Іоанн Златоуст та Миколай Міррлікійський [90, с. 205].

У 1258 р. Берке нарешті став ханом Золотої Орди. Почався перепис населення у завойованих руських князівствах, для контролю за ними монголи призначали баскаків, темників, тисяцьких, сотників і десятників. Емір Корейца, який програв війну з Данилом Романовичем у 1254-1257 рр., був зміщений і замінений темником Бурундаєм. Це був один з кращих монгольських полководців, який відзначився ще у боях на Волзі у 1236 р. та в угорському поході 1241 року, а пізніше був соратником Ногая і загинув у 22.05.1289 р. на війні з Хулагідами в Азербайджані.

Завдяки значній підтримці, у 1258 році "прийшов Бурундай із великою армією" [69, с. 207]. Берке не мав наміру повторно підкорювати Галицько-Волинські землі, і через своїх послів Бурундай оголосив: "Я направляюся на Литву, у нас мир, приєднуйся до мене" [1]. Литва була союзником короля Данила, з якою він вів війну проти Куремси та його васалів, болохівських князів. Крім того, Данило Романович ретельно розумів, що Берке не забезпечить

Йому королівської корони та союзу з Римом. Тому до Бурундая приєднався лише Василько Романович, але й той, опасаючись репресій, залишив дружину та сина з королем. Участь галицько-волинських військ у війні з Литвою визначила долю князя Романа Даниловича, який утримував Новоградське князівство. У відповідь Данило розпочав бойові дії проти Войшелка. Його армія сконцентрувалася поблизу Мельника. Ординці, які поверталися через ятвязькі землі, шукали Данила. Очевидно, що Бурундай повинен був доставити Данила в ставку Берке.

Бурундай повністю відновив ординське панування. Самого ж Данила ординці, очевидно, змістили. Бо після зустрічі з Бурундаєм біля Шумська Василько Романович відіслав холмського єпископа до короля Данила [73, с. 23].

Наприкінці 1259 року до початку 1260 року і до осені 1262 року король Данило зникає зі сторінок Галицько-Волинського літопису. Протягом цього періоду він перебував у своєму останньому етапі еміграції. Король Данило Романович знову знаходить пристановище у свого товариша дитинства, колишнього суперника і теперішнього свата – угорського короля Бели IV. 12 червня 1260 року король Данило взяв участь у битві біля Крессенбрунна в Штирії, яка закінчилася перемогою угорсько-чеської коаліції у війні за Австрійську спадщину Бабенбергів. Лицарське військо під командуванням штирійського маршала Ульріха фон Вільдона розгромило армію короля Бели IV ще до приходу військ короля Пшемисла II Оттокара [86, с. 167-168].

Тоді галицький монарх втратив зацікавленість у спадщині за Бабенбергами. М. Грушевський вказав на невірність Длугоша, який приписав участь у битві Леву та Роману (останній на той момент вже помер). За даними угорського історика Г. Венцеля, Данило особисто брав участь у цьому бою зі своїм військом [55, с. 165]. Імовірно, король Данило подорожував до Угорщини через польські землі разом із своєю дружиною. Для утримання двору та

дружини в Угорщині йому довелося отримати від Бели IV феода, служба якого обов'язала його брати участь у штирійській кампанії. Свідченням цього може бути згадка про татарський загін. Уже у 1253 році, під час військових реформ Данила Романовича під час походу до Чехії, галицько-волинські війська виявилися схожими на монголів. Ймовірно, і у 1260 році частина його війська, озброєного за ординським зразком, сприймалася як татари. Самі ординці не могли брати участь в цій битві, оскільки король Данило для них був емігрантом, який уникнув покарання.

У 1260 році ситуація в Монгольській імперії ускладнилася. Після смерті Менгу-каана виникла боротьба за головний монгольський трон між Хубілаєм, братом Хулагу, та Арик-Бугою. Хулагу не лише відмовився передати частину завоюваних територій Джучидам, але й здійснив хитрий план, отруївши огланів Кулі та Татара, а також зрадив та стратив Балакана [56, с. 167]. Війна розпочалася у 1262 році і тривала аж до кінця 60-х років XIII століття. У 1263 році, за великою ціною втрат на річці Кура, хан Берке завдав поразки Хулагу.

Зміна обставин в Орді, яка вимагала зосередження зусиль на сході, дозволила королеві Данилові повернутися з Угорщини. Уосени 1262 року, розгромивши литовців, Василько Романович послав боярина Бориса Ізболка до короля в Угорщину. Король Данило Романович на той момент перебував в Теличі. Після повернення короля у кінці 1262 року в Тернаві відбувся княжий снем, в якому взяли участь Данило і Василько Романовичі, Болеслав Встидливий, Лев і Шварн Даниловичі, а також Володимир Василькович [46, с. 89].

Король Данило Романович помер у 1264 році і був похований в Холмі, який був його столицею, у соборі святої Богородиці. Можна стверджувати, що король Данило помер не як ординський васал, а як незалежний володар, який до кінця залишався вірним своїй політиці відродження незалежної Русі. У цей час

Галицько-Волинська держава переживала важкий етап своєї історії. По смерті короля Данила його держава фактично розпалася. Брат Василько утримав Західну Волинь з Володимиром, яка потім перейшла до сина Володимира. Старший син Лев Данилович тримав Галицьке, Перемишльське і Белзьке князівства. Мстислав Данилович – Східну Волинь з Луцьком, а Шварн Данилович – батьківську столицю Холм. Після загибелі литовського короля Міндовга Шварн Данилович на короткий час став великим князем литовським. Спроба Лева Даниловича, який приєднав володіння Шварна по його смерті у 1269 р., продовжити литовсько-галицьку унію закінчилася безрезультатно і привела до конфронтації обох сторін.

За таких умов Лев Данилович не став приймати королівського титулу (що було викликом Золотій Орді), а визнав себе васалом Ногая десь на початку 1270-х рр. З допомогою Ногая він почав втілювати політику розширення своїх володінь. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дорогичина великим литовським князем Тройденом, галицький князь з допомогою ординських військ здійснив похід у Литву. При цьому Володимир Василькович та Мстислав Данилович отримали наказ Ногая виступити у похід. У 1280 р., продовжуючи боротьбу за польський престол, Лев Данилович знову з ординцями ходив у похід в Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах цього галицького князя ніж Ногая [6]. Десь у цей період до володінь Лева Даниловича була включена частина Закарпаття (жупа Берег і, можливо, Земплин) [1]. У 1280-х рр. Ногай почав втручатися у справи удільних князів на Лівобережжі. Десь у цей період до володінь Лева Даниловича відійшла Київська земля та частина Переяславської [28]. Напевно, скоріше розраховуючи на реалізацію своїх планів у майбутньому, Ногай розглядав потужного галицького князя більше як союзника, на чію допомогу міг розраховувати, в тому числі і на Балканах та Дунаї.

Ногай поставив на золотоординський престол недалекого Туде-Менгу (1282-1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Ногай двічі обдурив Телебугу в походах на Угорщину і Польщу. Двохтижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р. була реакцією Телебуги, якого обдурив Ногай під час походу в Угорщину, де ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори [30, с. 8]. Схоже, що на той час Лев Данилович залишався тим союзником Ногая, який зіграв свою роль в ординських втратах у 1287 р.

Обидва, безперечно, програли від цих акцій. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами. Під час вступу військ Телебуги у їх землі галицькі князі взагалі сподівалися на найгірше. Ногай також змушений був вислати свої війська у похід проти Хулагідів

Продовження боротьби нащадків Ногая не дозволило Токті скористатися плодами перемоги і знову підпорядкувати Галицько-Волинську державу. Пізніше він, як і його попередники був втягнений в боротьбу за Азербайджан. Майже відразу після загибелі Ногая помер і Лев Данилович, якому вдалося не без допомоги Ногая відновити Галицько-Волинську державу. Прийняття його наступником Юрієм Львовичем королівського титулу і поява окремої Галицької митрополії свідчать, що ця держава вміло скористалася з боротьби за улус Ногая, звільнившись від ординської опіки

Отже, в середині XIII століття військова експедиція Куремси та Бурундая виявилися деструктивними подіями для Галицько-Волинської держави. Походи призвели до значних руйнувань у регіоні, спричинивши економічні втрати та зруйнування населених пунктів. Монголи завдали суттєвих економічних та військових втрат, що призвело до дестабілізації політичної ситуації в державі. Окрім того, після походів Куремси та Бурундая, Галицько-Волинська держава

потрапила під владу Золотої Орди, що змусило галицьких князів приймати титули васалів монгольських ханів. Це визначило новий порядок у внутрішній та зовнішній політиці держави, змінюючи традиційні форми правління.

3.3. Історичні наслідки військово-політичної взаємодії Галицько-Волинської держави та монголо-татар

Питання про роль монгольського нашествия та золотоординського іґа в слов'янській історії завжди вважалося серед надзвичайно важливих, але одночасно дуже складних та спірних. Вичерпної однозначної відповіді на це питання немає. Багатовікове дослідження цієї проблеми призвело до різних оцінок та протилежних висновків. Деякі дослідники (наприклад, Л. Гумільов, Б. Васильєв та інші) вважають, що іґа фактично не існувало, але був лише союз Русі з Ордою, тоді як інші (Б. Рибаків, П. Толочко, М. Котляр) вказують на руйнівні наслідки золотоординської навали, яка зупинила розвиток слов'янських земель та призвела до помітного відставання від країн Західної Європи [55, с. 49].

Широко вживаний термін «монголо-татарське нашествя» є умовним і не дуже точним, оскільки, хоча монголи не становили більшість у війську (їх було лише кілька відсотків від загальної чисельності), саме вони були його цементуючим ядром, військовою елітою, яка веде за собою підкорені народи.

Щодо татар, це лише одне з підкорених племен, представники якого займали високі посади при дворі монгольського хана, але їхня роль у монгольській державі не визначалася домінуючою. Отже, велику експансію східних народів у західному напрямку більш вірогідно назвати монгольською, оскільки саме монголи були ініціаторами та лідерами цього процесу. Поява терміну «монголо-татари» обумовлена різними обставинами. Наприклад, китайські хроністи, описуючи народи на північ від Китаю у Великому Степу,

називали всі степові етнічні об'єднання загальним терміном «татари», аналогічно тому, як ми називаємо європейців французів, іспанців. З часом ця традиція закріпилася в європейській термінології XIII-XIV століть, де термін «татари» використовувався для позначення монголів-завойовників завойовників [22, с. 189]. Таким чином, у середньовічній епохі слова «монголи» і «татари» стали практично синонімами в літописах та хроніках. Можливо, термін «монголо-татари» використовувався для більш повного опису ординців, враховуючи єдність їхнього лідера (монголів) та маси (татар як загальна назва кочівників Великого Степу).

Перші наслідки монгольських завойовницьких походів справді виявилися катастрофічними для слов'янських земель:

1. Міста потрапили під руйнування та втратили своєї колишньої важливості. За оцінками археологів, з 74 руських міст XII–XIII століть, відомих з розкопок, полчища Батия зруйнували 49. З них 14 так і залишилися у руїнах, а 15 міст з часом перетворилися на села. Протягом перших 50 років панування завойовників на Русі не було зведено жодного нового міста, а рівень кам'яного будівництва досягнуто лише через століття після нападу Батия.

2. Відбувся занепад ремесел і торгівлі. Руйнація міст, загибель або ув'язнення значної частини ремісників призвели до втрат у ремісництві та зникнення цілих галузей (виробництво емалі, зерна, черни, різьблення по каменю тощо). Зменшення виробництва товарів призвело до погіршення торговельних відносин.

3. Настали демографічні втрати. Фізичне знищення, рабство та втечі великої частини населення призвели до помітного зменшення чисельності на півдні Русі. Проте територію цілком не залишилося безлюдною. Як зауважив М. Грушевський, лісовий пояс став свого роду укриттям, де степове населення

приховувалося в часи біди і, при сприятливих умовах, знову починало колонізацію покинутих земель [14, с. 59].

4. Руйнування значної частини феодальної еліти. Гине в боротьбі зі завойовниками багато професійних воїнів-феодалів, зокрема князів та дружинників, що не лише помітно ослаблює опір місцевого населення на початковому етапі встановлення іґа, але й суттєво гальмує та перекручує розвиток феодального землеволодіння та всієї системи феодальних відносин. Суть золотоординського іґа як історичного явища полягає в формуванні та утвердженні стійкої системи залежності руських земель від завойовників.

Золотоординське іґо проявилось основним чином у трьох аспектах: економічному (встановлення системи податків та обов'язків, таких як данина, мито, плужне, підводне, корм, ловче тощо); політичному (підтвердження Ордою прав князів на владу та видача їм ярликів на управління землями); військовому (зобов'язання слов'янських князівств направляти своїх воїнів до монгольського війська та брати участь у його воєнних походах) [33, с. 68].

Ханські намісники в руських теренах, відомі як баскаки, були призначені для нагляду за збереженням та укріплення системи залежності. З метою послаблення влади Русі, Золота Орда протягом більшості свого періоду управління систематично влаштовувала розрушливі походи. До середини XIV століття лише на території Північно-Східної та Південно-Західної Русі реєструється понад двадцять воєнних нападів союзників Золотої Орди.

Введення золотоординського іґа на Русі виявилось унікальним з кількох причин:

1) Руські території не були безпосередньо включені до складу Золотої Орди;

2) На Русі не було встановлено постійно діючого адміністративного апарату завойовників, і навіть інститут баскаків фактично зник на початку XIV століття;

3) Золотоординці виявили толерантне ставлення до християнства та православного духовенства, відповідно до монгольських стереотипів, за якими хан мав вимагати послуху та виконання наказів, але не вимагав відмови від віри, традицій та звичаїв [28].

Ці характеристики золотоординського панування в значній мірі сприяли збереженню етнічної ідентичності східних слов'ян і сприяли накопиченню їхніх державотворчих потужностей.

Монгольське завоювання призвело до виникнення довгострокових тенденцій, які суттєво вплинули на історичний розвиток східних слов'ян, змінили характер державних структур і відбилися на ментальності народу. Переміщення та своєрідне роздвоєння центру суспільного життя східних слов'ян стали наслідками прогресуючого занепаду Києва, що призвело до втрати міста ролі об'єднувача слов'янських земель. В результаті цього виникли нові центри політичної консолідації [92]. Спочатку на заході, використовуючи свою віддаленість від Орди та інші фактори, Галицько-Волинське князівство важливо виступило в ролі нового політичного центру (XIII – перша половина XV ст.). Пізніше на сході, коли східні землі остаточно оговтавшись від монгольських набігів, Московське князівство стало ключовим гравцем (середина XIV–XV ст.). Важливу роль у цьому процесі відіграла масова міграція еліти південних князівств (боярства, міського патриціату, церковної ієрархії) та кваліфікованих ремісників спочатку до Володимира, а потім до Москви [89].

2. Збереження та поглиблення феодальної роздрібненості.

3. Поступове відмовлення від принципу васалітету в стосунках між князем та місцевою знаттю та впровадження системи підданства стало

характерним явищем. Особливо ця тенденція виявила свою дію і залишила наслідки на територіях Північно-Східної Русі, де вплив Золотої Орди був найбільш відчутним. Васалітет, який є системою особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших, більш могутніх феодалів (сеньйорів), поступово витісняється системою підданства. В принципі васалітету, який передбачав деякі права та привілеї для різних верств населення та обмежував свавілля монарха, активно змінюється динаміка стосунків з приходом монголів на Русь. Ці права і свободи, що базувалися на васалітеті, в подальшому стали основою європейської правової системи та сприяли формуванню буржуазних відносин.

Цьому процесу сприяло кілька чинників. По-перше, взаємодія князів з монгольською моделлю управління державою глибоко вплела в їхню генетичну спадщину сам концепт імперського духу: абсолютне підкорення підданих та необмежена влада правителя. В обмін на втрату суверенітету в Орді, князь отримував ярлик, що дарував йому безмежний контроль над своїми підданими.

По-друге, після втрати значної частини феодалної еліти, таких як князі та дружинники, які слугували опорою та символізували васальні відносини, на північному сході створюються передумови для виникнення нового елітного класу (посадників, тіунів, мечників), що вже формувався на основі системи підданства. З часом ця система підданства стає основою для створення Російської імперії з абсолютною та необмеженою владою монарха.

4. Значне послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що в XIV-XV століттях південні та західні руські землі потрапили під владу Литовського князівства та Польського королівства, тоді як Північно-Східна та Новгородська землі залишалися в підконтрольному стані Орди. Це викликало вплив різних держав і культурних традицій на території, раніше входили до складу Київської Русі, що суттєво змінило характер та траєкторію їх суспільного розвитку. В результаті цього етнічна різноманітність східного слов'янства наростала, і

почали активно формуватися українська, білоруська та російська національності.

Отже, зупинивши соціально-економічний розвиток Русі, суттєво спотворивши суспільні відносини і вплинувши на етнічні процеси, а також радикально змінивши структуру влади в північно-східних руських землях, монгольське нашествя та золотоординське іго залишили свій відбиток на Східній Європі, докорінно змінюючи її історію на багато віків вперед.

ВИСНОВКИ

Таким чином у ході нашого дослідження військово-політичного аспекту взаємодії Галицько-Волинської держави та монголів ми дійшли наступних висновків:

1. Монгольські походи, які відбувалися у XIII-XIV століттях, були результатом складної взаємодії історико-політичних та соціальних факторів у цьому періоді. Історичний контекст перед початком монгольських завоювань був визначений розпадом Великої Монгольської імперії на кілька частин та боротьбою за владу між різними монгольськими ханами. Політичні недоліки у внутрішніх справах монгольських територій сприяли руйнівним внутрішнім конфліктам та розпаду імперії. Це створило сприятливий фон для появи лідера, який зміг об'єднати монгольські племена та розпочати завоювання нових територій. Соціальна нестабільність та економічні проблеми в різних регіонах, також, відігравали важливу роль у створенні умов для монгольських походів. Монголи, маючи сильну кочову традицію та високий військовий потенціал, швидко розширювали свій вплив на території від Східної Європи до Сходу і залишали великий слід в історії світу. Усі ці передумови допомогли сформувати контекст, в якому розвинулися монгольські походи, що залишили свій слід в історії світу та суттєво вплинули на політичну карту Євразії.

2. Монголо-татарське нашествя на землі Київської Русі в XIII столітті було складним історичним явищем, обумовленим рядом причин. Головними факторами цього завоювання були: внутрішні політичні конфлікти та розбрати між різними князівствами Київської Русі, що створили сприятливий ґрунт для зовнішнього вторгнення. Відсутність єдиної централізованої влади зробила Русь більш вразливою перед зовнішніми загрозами. Монгольська імперія під керівництвом Чингісхана виявилася тимчасово об'єднаною силою. Проте після смерті Чингісхана і подальшого розпаду імперії виникли численні ханства, які

конкурували між собою. Землі Київської Русі були багаті ресурсами, а також важливі для торгівлі між Сходом та Заходом. Монголо-татарські хани прагнули контролювати ці регіони для забезпечення своєї економічної і стратегічної переваги. Монголи переважали своєю військовою дисципліною, стратегією та технікою ведення війни, що робило їхні походи ефективними. Вони були маневреними та швидкими, що дозволяло їм легко завойовувати великі території. Усі ці фактори взаємодіяли та сприяли монголо-татарському нашествю на землі Київської Русі, що суттєво визначило подальший розвиток історії цього регіону.

3. Формування антимонгольської коаліції князівств було визначене низкою особливостей, що виникли в контексті загрози монгольського нашествия. Ця коаліція відображала не лише стратегічне об'єднання, а й комплексні політичні та соціокультурні відносини, які визначили її створення. Зустрічаючи загрозу від монголів, князівства реалізували об'єктивну потребу утворення спільної оборонної структури. Спільна небезпека стихійно об'єднувала різні князівства навколо спільної мети – захисту власних володінь, з якою на одинці справитись не вдавалося. Виникла необхідність в створенні спільного стратегічного блоку для оптимізації ресурсів та координації військових дій. Для ефективного протистояння монголам була важлива координація військових зусиль та об'єднання різних стратегій та ресурсів. Антимонгольська коаліція виражала цю необхідність військової кооперації. Важливим був лідерський вплив окремих князів – деякі князі, виступаючи як визнані лідери, здатні були мобілізувати інших князівств навколо ідеї об'єднання. Їхні лідерські якості виявилися критичними для формування і утримання коаліції. Усі ці фактори взаємодіяли та сприяли створенню антимонгольської коаліції князівств, яка визначала успіх чи невдачу у протистоянні монгольському нашествю.

4. У підготовці та реалізації походів монголо-татар на Галицько-Волинські землі в XIII столітті виокремлюються ключові аспекти, що визначили хід історії та вплинули на подальший розвиток регіону, зокрема: внутрішні конфлікти між князем та боярами в галицько-Волинській державі, робили її землі більш вразливими перед монгольською загрозою. Використання новаторських військових технологій, таких як композитний лук, стало важливим фактором у перемозі монгольської армії. Їхні технічні переваги виявились важливим чинником у битвах. Деякі представники галицько-волинської знаті намагалися використати дипломатичний шлях для уникнення конфлікту з Монгольською імперією. Проте, неспроможність сформувати єдиний фронт у дипломатичних відносинах призвело до подальшого вторгнення. Ці аспекти спільно визначили трагічний хід історії Галицько-Волинських земель в контексті монгольських походів. У результаті вторгнень визначився новий розвитку Галицько-Волинського князівства, та значного послабив його.

5. Походи Куремси та Бурундая мали на меті захоплення пограничних територій Галицько-Волинського князівства. Важливо відзначити, що ці походи не обмежувалися лише грабуванням; натомість, їхня мета не включала зміну влади в Галичі. Князівські захисники ефективно відбили напади, і «Куремсина війна» завершилася перемогою військ Данила. З метою підтримки престижу Орди, було відправлено Бурундая. У 1258 році Романовичам довелося вступити в союз із Литвою (проти обіцянок миру з Ордою), а в 1259/60 – з Польщею. Бурундай не прагнув влаштувати каральний похід, але його дії призвели до відновлення залежності Галицько-Волинського князівства від Орди. Романовичі зазнали втрат у Пониззі та платити річну данину. Тим не менш, Галицько-Волинське князівство продовжувало існувати як самостійна держава. В цілому, похід 1259-1260 років на території Галицько-Волинського князівства виявився успішним для Золотої Орди, хоча на перший погляд не передбачалося, що він

матиме подальші наслідки. Ординці успішно виконали своє основне завдання, повернувши Галицько-Волинські землі під свою залежність, і це відбулося практично без будь-яких опорів чи військових конфліктів. Першість Орди в цьому питанні була настільки безапеляційною, що можна було б закінчити похід і повернутися до степів. Проте, після підкорення Королівства Русі, ординці рушили в напрямок польських земель, а облога Сандомира показала, що війська Бурундая здатні легко захоплювати будь-які укріплені міста і це не перешкоджає їм продовжити свій шлях вглиб Європи. Це свідчило про те, що завдання підкорення Галицько-Волинських земель було дуже легким для Орди, і це стало частиною стратегії Берке на «західний похід» в Європу. Фактично, взяття Сандомира виявилось єдиним значущим досягненням військ Бурундая, а внутрішні проблеми в Монгольській імперії не дозволили Берке розширити свою експансію на захід.

6. Взаємодія Галицько-Волинської держави з монголо-татарською імперією в XIII столітті суттєво визначила історичний шлях обох формувань, залишивши глибокий слід у їхньому розвитку. Вторгнення монголо-татарської імперії на землі Галицько-Волинської держави призвело до підкорення та зміни політичної картини регіону. Влада Орди встановила свій контроль, що суттєво вплинуло на управління та соціально-економічний порядок. Монгольські походи призвели до економічних втрат та зруйнувань на території Галицько-Волинської держави. Спроби зберегти існуючі структури суспільства стали надто складним завданням, адже нові умови вимагали адаптації до правління Орди та її вимог. Галицько-Волинська держава, хоч і втратила певну автономію, зуміла зберегти свою незалежність в межах монгольсько-татарського владарювання. Це дало змогу створити новий політичний порядок та взаємодіяти з імперією на своїх умовах. Усі ці історичні наслідки відображають складність та важливість взаємодії Галицько-Волинської держави з монголо-татарською імперією, визначаючи подальший розвиток обох суб'єктів в історії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Галицько-Волинський літопис. URL: <http://litopys.org.ua/links/galvol.htm>
2. Галицько-волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. [За ред.чл.-кор. НАН України Котляра М. Ф.]. К.: Наук. думка, 2002. 400 с.
3. Західно-руські літописи. URL: <http://litopys.org.ua/istkult/ikult05.htm>
4. Ибн ал-Асир. Полный свод истории. Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (полного свода истории) Ибн ал-Асира. Баку, 1940: URL: http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text6.phtml?id=7971.
5. Из «Сборника летописей» Рашид-ад-дина. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 2. С. 27-79.
6. Іоаннь де Плано Карпини Історія Монгаловъ, Вильгельмъ де Рубрукъ Путешествіе въ восточныхъ страны. СПб.: «Изд-во А.С. Суворина, 1911.224 с.
7. Літопис Руський за Іпатіївським списком. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
8. Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. 233 с.
9. Повість про битву на Калці. URL: <https://www.wikidata.uk-ua.nina.az/>
10. Праці з історії письменства давньої України. Київ: Друкарня Всеукраїнської академії наук, 1924. Т. I. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sushytskyi_Teoktyst/Zakhidno-ruski_litopysy_iak_pamiatky_literatury_Chastyna_2.pdf
11. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1952, т. 1, кн. П. 316с.
12. Хрестоматія з історії держави і права України / упоряд. А. С. Чайковський, О. Л. Копиленко та ін. К. : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

Література

13. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII и XIV вв. о татарах и Восточной Европе. Исторический архив. Т. III. М., 1940. 322 с
14. Бабенко Р. В. Бойові дії монгольських військ на території Південно-Західної Русі у 1240-1241 роках. Східний світ. 2011. № 4. С. 55-64
15. Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди і Південно-Західної Русі в XIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Роман Вікторович Бабенко; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського. К., 2004. 20 с.
16. Бабенко Р. В. Оборона міст Південно-Західної Русі під час монгольського вторгнення 1240-1241 рр. Вісник аграрної історії. 2011. № 1. С. 5-13
17. Бабишин С. Історичне значення книжності Галицько-Волинської Русі. Українське літературознавство. Вип. 13. Л., 2011. С. 60-67.
18. Барфилд Т. Дж. Опасная граница: кочевые империи и Китай (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.). Пер. Д. В. Рухлядева, В. Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рухлядева. СПб., 2009. 488 с
19. Березин И.Н. Первое нашествие монголов на Россию. ЖМНП, 1853, № 9 (79). С. 221-250.
20. Бойко І. Джерела права Галицько-Волинської держави (1199-1349 рр.). Вісник Львів. ун-ту. Серія юридична. 2016. Вип. 42. С. 59-65.
21. Бойко І. Й. Генезис та еволюція джерел права у Галичині (1349-1434). URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/24306/4-Voiko.pdf?sequence=1>
22. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2019. 628 с.
23. Бойко І. Особливості вервних судів Галицько-Волинської держави. Часопис Київського університету права. 2008. № 1. С. 34-42

24. Бойко Й. І. Інститут покарання у джерелах права галицько-волинської держави (1199-1349 рр.). Актуальні проблеми держави і права. URL: <http://www.apdp.in.ua/v69/41.pdf>

25. Великий енциклопедичний юридичний словник / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ : Вид-во «Юридична думка», 2007. 1020 с.

26. Веселовский Н. Золотая Орда. Энциклопедический словарь Ф.А Брокгауза и А. Евфрона. СПб., 1894, т. 24. С. 633-635.

27. Войтович Л. Відносини Галицько-Волинських князів з Литвою. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/93727/14-Voytovych.pdf?sequence=1>

28. Войтович Л. Галицько-Волинське князівство і Королівство Русі та монголи. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Voitovych_Leontii/HalytskoVolynske_kniazivstvo_i_korolivstvo_Rusi_ta_monholy.pdf?

29. Войтович Л. Лев Данилович: «князь думен и хоробор на рати» чи «безчесний князь»? Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 12-13. С. 148-189

30. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40-50-ті рр. XIII ст.). Український історичний журнал. 2004. № 6. С. 3-16

31. Головка О. Б. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). Київ, 2021. 600 с.

32. Головка О. Держава Романовичів у східноєвропейській політиці римської курії 40-50-х років XIII ст. Княжа доба: історія і культура. 2008. Вип. 2. С. 67-84

33. Головка О. Рейд туменів Джебе і Субедея до східної Європи в 1222-1223 рр. в процесі творення монгольської імперії і Pax Mongolica. Наукові праці

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2019. Том 25. С. 158-177

34. Горан Л. Культура Галицько-Волинської держави. Джерела. 2013. № 1. С. 43-46.

35. Горелик М. В. Монголо-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV – начала XV в. Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Изд-во МГУ, 1983. С. 244-269.

36. Горелик М. В. Оружие и доспех русских и монголо-татарских воинов конца XIV в. Вестник АН СССР. 1980. № 8. С. 102-103.

37. Горелик М. В. Ранний монгольский доспех (IX – первая половина XIV в.). Археология, этнография и антропология Монголии. Отв. ред. А. П. Деревянко, Ш. Нацагдорж. Новосибирск: Наука, 1987. С. 163-208.

38. Грибовський В. В. Військова система ногайської орди та її реститути у причорноморських ногайців. Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. 2012. № 9. С. 127-146

39. Гудима Ю. В. Галицько-Волинське князівство в XI-XIV ст.: територія, природні та людські ресурси. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2020. 295 с.

40. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. М.: «Тов-во Клышников, Комаров и Ко, 1992. 512 с.

41. Дейвіс Норман. Європа: Історія / пер. з англ. П Таращук, О. Коваленко. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. 1463 с.

42. Довженок В. І. Давньоруські міста-замки. Археологія. Т. XIII, 1961. С. 95-104.

43. Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zhdan_Mykhailo/Bytva_nad_Kalkoiu_i_druhyi_napad_tatar_na_Ukrainu.pdf?

44. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. М. В. Цвік та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка. Харків : Право, 2010. 583 с.

45. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.). К.: Істина, 2007. 328 с.

46. Захарченко П. П. Історія держави та права України. К. : Університет «Україна», 2015. 207 с.

47. Золотая Орда в источниках: В 5 т. М.: Центр по изучению военной и общей истории, 1989. Т. 3: Китайские и монгольские источники / Пер. Р. П. Храпачевского. 334 с.

48. Измайлов И. Л. Военное дело Улуса Джучи. Организация войска. Военное искусств. История татар с древнейших времен в семи томах. Т. III. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в. / Науч. ред. М.А. Усманов. Казань: ИИ АН РТ, 1976. С. 409-431.

49. Іванов В. М. Історія держави і права України: Підручник. К. : МАУП, 2007. 552 с.

50. Ігнатів Т. Тарас Ігнатів. Друге вторгнення монголів в польські землі та облога Сандомира в контексті русько-ординської війни (1259-1260 рр.). URL: https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2022/01/21/druga_vtorgnennja_mongoliv_v_polski_zemli_ta_obloga_sandomyra_v_konteksti_rusko_ordynskoi_vijny_1259_1260/

51. Ілін Л. М. Галицько-волинська держава: етимологія поняття, органи влади та їх статус. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського

університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. 2021. №11(23). С. 16-22

52. Ісаєвич Я. Культура Галицько-Волинських земель: доба середньовіччя. Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції : Міжнар. наук. конф. : тези доп. та повідомл. Л., 2013. С. 3-5.

53. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час). за ред. Б. Й. Тищика. Львів : Світ, 2006. 696 с.

54. Історія держави і права України / за ред. А. С. Чайковського. К. : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.

55. Історія України Навчальний посібник. Бойко О. Д. К.: Академвидав, 2006. 686 с.

56. Історія української культури. У 5 томах. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К. : Наукова думка, 2015. 848 с.

57. Історія української культури. У 5 томах. Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть. К. : Наукова думка, 2015. 848 с.

58. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. Л.: «Наука», 1976. 103 с.

59. Коваль І. Культура Галицько-Волинської держави (архітектура, література, іконографія і живопис). Обрії. 2008. №. 2. С. 56-59.

60. Котляр М. Данило Галицький. К.: «Альтернативи», 2002. 328 с.

61. Котляр М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. К.: Наш час, 2010. 280 с.

62. Кульчицький В. С. Галицько-Волинська держава (1199-1349) : монографія. Львів, 2007. 289 с.

63. Кульчицький В. С. Історія держави і права України. К. : Ін Юре, 2007. 624 с.

64. Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Львів, 2004. С. 781
65. Кучера М. П. Древній Плісненськ. АП.1962. Т. XII. С.3-56.
66. Мацалак Р. Культура Галицько-Волинської держави. Дністрова хвиля. 2000. 18, 25 лют.
67. Мицик Ю. Історія України : [навч. посібник] / Ю. Мисик, О. Бажан, В. Власов. 3-тє вид., допов. і перероб. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. 595 с.
68. Новий довідник: історія України. упор. : С. Крупчан, Т. Крупчан, О. Скопненко, О. Іванюк. К. : ТОВ «Казка», 2016. 736 с.
69. Отрощенко І. В. На шляху до Великої Монголії: (панмонгольський рух у 1920-1930-ті роки). НАН України, Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського. К., 2011. 456 с.
70. Пилипчук Я. В. Кипчаки у Калкській битві: джерелознавчий аспект. спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки. 2008. С. 244-251
71. Пилипчук Я. В. Бачман та Чингізиди: початок Великого Західного походу. Сходознавство. 2007. № 39-40. С. 116-134
72. Політичні портрети Галицько-Волинської держави: навчальний посібник. Упор. А.О. Карасевич, К.М. Левківський, В.В. Сокирська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 639 с.
73. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України. К. : Либідь, 1992. Т. 1. 478 с.
74. Савенко О. П. Битва на Калці 1223 рік у тексті галицько-волинського літопису. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/34771/1/Савенко.pdf>
75. Сагайдак М. А. До питання про штурм Києва військами хана Батия у 1240 році. URL

https://shron1.chtyvo.org.ua/Sahaidak_Mykhailo/Do_pytannia_pro_shturm_Kyieva_v_iiskamy_khana_Batyia_u_1240_r.pdf?

76. Ступарик Б. Галич і галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ-Галич: Плай, 1998. С. 275-278.

77. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранных В. Г. Тизенгаузенем и обработ. А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.–Л. , 1941. 290 с.

78. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Ученые записки Моек. гос. ун-та, в. 99. М.: «Наука»), 1946. С. 44-56.

79. Толочко П. П. Київська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 352 с.

80. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 5: Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. К.: Альтернативи, 2008. 336 с.

81. Українська культура в європейському контексті. Ю. Богуцький, В. Андрущенко, Ж. Безвершук. К. : Знання, 2017. 680 с.

82. Фёдоров-Давыдов Г. А. Общественный строй Золотой Орды. М.: Изд.-во МГУ, 1973. 178 с.

83. Федорос І. Зброя та озброєння монгольського війська у XIII ст. URL: <https://lvivmedievalclub.wordpress.com/2020/10/17>

84. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. М: ООО «Издательство АСТ»; ОАО «ВЗОИ», 2004. 557 с.

85. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т. : навчальний посібник. / за ред. В. Д. Гончаренка. вид. 2-ге, перероб. і доп. Том 1: З найдавніших часів до початку XX ст. / уклад. В.Д. Гончаренко,

А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 472 с.

86. Черкас Б. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста. (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. 387 с.

87. Чернышевский Д. В. «Приидоша бесчислены, яко пружы). ВИ. 1989. № 2. С. 126-131.

88. Эренжен Хара-Даван. Чингис-хан как полководец и его наследие: Культурно-исторический очерк Монгольской империи XII-XIV вв. Хара-Даван Эренжен. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. 224 с.

89. Allsen T. Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 3. Wiesbaden, 1983.

90. Çelik, M. В. Битва на Калці та її наслідки. *Сходознавство*. 2012. № 57-58. С. 204-221. URL: <https://doi.org/10.15407/skhodoznavstvo2012.57-58.204>

91. Fossier R. *Historie sociale de l'Occident medieval*. Paris. 1970. 233 с.

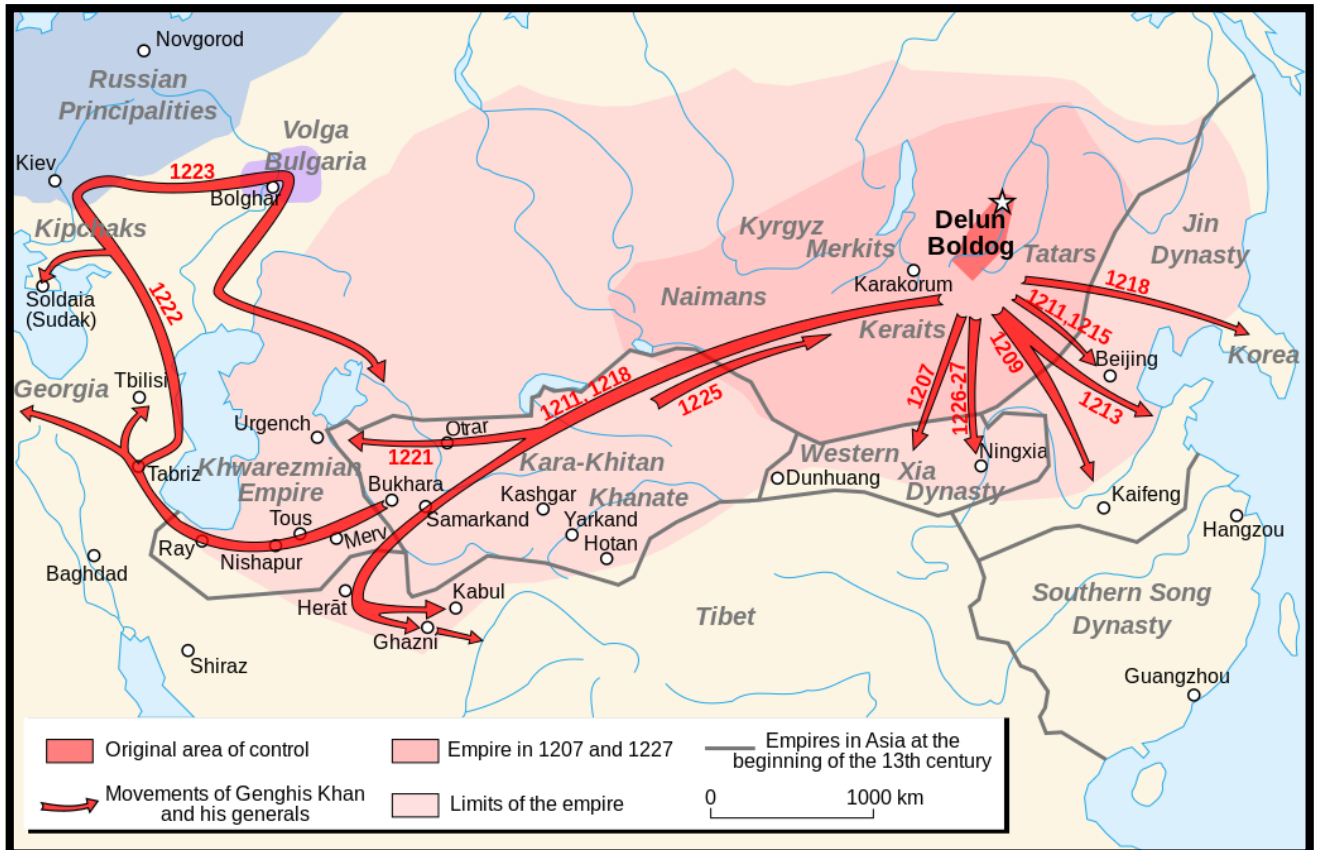
92. Golden P. Cumanica II: The Olberli (Olperli): the fortunes and misfortunes of an Inner Asian nomadic clan. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. 6. Wiesbaden, 1986.

93. Sochaniewicz S. *Wojtowstwa i soltystwa pod wrglдем prawnym i ekonomicznym w ziemi Lwowskiej*. Lwow, 1921. 290 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Карта військових походів монголо-татар у XIII столітті

Додаток Б

Облога татарами міста Козельськ 1239 році, мініатюра XVI ст. з

Голіцинського тому Никонівського літопису

Додаток В

Взяття Києва монголами, 1240. Оксфордська ілюстрована енциклопедія

Додаток Г

Іранські зображення монгольських твердих панцирів крою «корсет-кіраса» і шоломів

Додаток Д

Реконструкція обладунків та озброєння монгольських воїнів XIII
століття

Додаток Е

Територія Галицько-Волинської держави

Додаток Ж

Карта походів монголо-татар на Київську Русь та Галицько-Волинське князівство

